

ALXAN BAYRAMOĞLU

SABİR

SABİR
HOPHOPNAME

2001
1391

W5
B 32

ALXAN BAYRAMOĞLU

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR

(qısa tərcümeyi-hal)

80949

M. F. Axundov adına
Kitabxanaya hədiyyə.

/A.B. Məmmədov/

30.11.2007.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı, "Nurlan", 2001

49567

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Elmi redaktoru: **Əziz MİRƏHMƏDOV**

ALXAN BAYRAMOĞLU. MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR
(qısa tərcümeyi-hal). Bakı, "Nurlan", 2001, 139 səh.

Filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramoğlunun monoqrafiyasında böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılıq yoluna milli ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq, klassik sənətkarın elmi tərcümeyi-halının yazılması prinsipləri əsasında nəzər salınır. Ona görə də həm sabirşünaslığın nailiyyətləri, həm də müəllifin üzə çıxartdığı bir sıra yeni faktların elmi-nəzəri şərhə əsasında yazılan bu əsər Sabirin həyat və yaradıcılıq yoluna orijinal yanaşma tərzii ilə diqqəti cəlb edir.

Monoqrafiyanın sonunda şairin poeziyasından bir neçə nümunə də verilir.

46020000

M

N-98-2001

© "Nurlan" - 2001

Mirzə Ələkbər Sabir

Həmişə bizimlə olan şair

*Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,
Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü...*

Bu sözləri böyük şairimiz Sabir özünün, öz poeziyasının mə'nə, məzmun və fikir tutumu, sənətkarlıq məziyyətləri haqqında deyərkən necə də haqlı idi. Şairin müdrikliklə söylədiyi həmin fikirlər özünü bu gün də doğrultmaqdadır; doğrudan da, Sabirin satiralarını hər dəfə nəzərdən keçirəndə və ya fikrimizdə dolandıranda orada hazırkı vəziyyətimizin və ya sosial-mə'nəvi problemlərimizin hansısa səhifəsini görür və şair uzaqgörənliyinə, şair müdrikliyinə, onun incə və həssas müşahidə qabiliyyətinə, psixoloji təhlil bacarığına, vətəndaşlıq cəsarətinə, milli təəssüb hissi ilə həmvətənlərinin tərəqqisi uğrunda yorulmadan apardığı mübarizədə sabitqədəm olmasına heyranlığımızı saxlaya bilmirik. Çünki Sabir hər şeydən əvvəl vətəndaş şairidir. Onun öz xalqına, vətəninə bəslədiyi vətəndaşlıq yanğısı ürəyinin qanı ilə qələmə aldığı satiralarına hopmuşdur. Nəticədə həmin yanğı bir tərəfdən şairin soydaşlarını tərəqqi və inkişafa yönəltmək üçün ürəklərə istilik, hərarət verirsə, digər tərəfdən də bu inkişafa mane olan ictimai-milli və mə'nəvi-psixoloji eybəcərlikləri öz alovu ilə qarsalayır, yandırır. Bu alovun şiddətindən dəhşətə gələn ictimai tiplər, köhnəlik və ətəlat qalıqları, tərəqqi və yenilik buxovları sanki səs-səsə verərək həyəcanla deyirlər:

*Səs ucalaşdı, qoymayın!
Millət oyaşdı, qoymayın!
Riştəyi-dərsə, məktəbə...
Cümlə dolaşdı, qoymayın!
İş yavalaşdı, qoymayın!*

*El uyuşub azanlara,
Gündə qəzet yazanlara,
Od vurulub qazanlara,
Qaynadı, daşdı, qoymayın!
Həddidən aşdı, qoymayın!*

Bu ictimai tipləri narahat edən millətdaşlarının oyanıb öz haqlarını anlamağa başlamaları idi. Çünki bu, onlara sərf eləmir-di. Əlləri hər şeydən üzülüb əlacsızlıqla başlarına döyməli olan-da isə öz günlərinə ağlayan həmin tiplər belə nalə çəkirdilər:

*Vay, vay! Nə yaman müşkülə düşdüm işim, allah!
Fəryadımə yet kim, yanırım atəşə, billah!
İslamə xələl qatmadadır bir neçə bədxah,
İstərlər ola bəndələrin tağı və gümrah,
Etdim nə yaman əsrə təsadüf, aman, ey vah!
Lahövla vəla qüvvətə illa və billah!*

Başqa bir zümrə isə öz xeyrini başa düşməyib, övladının işıqlı gələcəyinin hansı istiqamətdə olduğunu dərk edə bilmədiyi üçün üzünü qəzəblə yenilik carçılarına tutaraq "Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin! Eyləməyin dengesər, oxutmuram, əl çəkin!" -deyə qızgınlıqla e'tiraz edilirsə, "Bəxtəvər" satirasında oğlunun tərbiyəsizliyindən və azgın hərəkətlərindən vəcdə gələn atanın nadanlığı, dargözlüyü ifşa olunur. Satirada nadan ata oğlunun dırnaqarası qəhrəmanlığı haqqında öz arvadına vəcdlə belə mə'lumat verir:

*Oğlumuz, ay Xansənəm, bir yekə pəlvan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!
Durmuş idim kuçədə, bir də nə gördüm, həman
Ağrısını aldığım Feyzi gəlir lap piyan,
Çatcaq urub bir qoca saili qusdurdu qan,
Gözlərinə döndüyüm sanki bir aslan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!*

Övladının bu cür azgınlıqlarında, ictimai faydalı əməllərdən yayınıb sözün əsl mənasında uçuruma doğru yönəlməsində öz xidmətlərindən də həvəslə danışır:

*Yaxşı olub mən bunun bəxtini çöndərmədim,
Bir para pis işlərə fikrini döndərmədim,
Qonşumuzun oğlutaq məktəbə göndərmədim,
Doğrusu, məktəb demək guşeyi-zindan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!*

Təəssüflər olsun ki, bu cür atalara, valideynlərə yenə təsadüf edirik. Elə adamlar da var ki, öz bacarığı olmadığı halda iş görənlərin hərəsinə bir qulp qoyur, onların qaralarına olmazın böhtanlar yağdırırlar. Ancaq həmin böhtanladlıqları adamlarla üz-üzə gələn kimi başqa şəkə düşüb onlara yalmanırlar. Belələri özlərinin simasızlıqları, hər cür yeniliyə qarşı çıxmaları ilə həmvətənlərini də uçuruma yuvarladılar. Sabirin ifşa hədəfinə çevirdiyi bu cür zümrələr özlərini oxuculara belə təqdim edirlər:

*Bir bölük boşboğazıq, heyvəralıq adətımız,
Doludur lə'nət ilə, qeybət ilə söhbətimiz,
Oxumaqdan payımız yox, yazıdan qismətimiz,
Bu əvamlıqla belə hər sözü təfsir edirik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edirik!*

*Hər sözə çulğasıraq, hər bir işi qurdalarıq,
Harda bir nur görürsək, ona qarşı olarıq,
Bə'zinə diş qıcadıb, bə'zinə quyruq bularıq,*

*Bizə hər kəs çörək atsa, onu təqdir edərək!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərək!*

Təəssüf ki, bu cür ictimai-mə'nəvi eybəcərliklər cəmiyyətimizdə çoxdur. Çox olduğu üçün də Sabir satiralarının mövzu və problematika dairəsi genişdir, rəngarəngdir.

Yuxarıda misal gətirdiyimiz satirlərdə də, "Anyaları, sonyaları yanlayan", ancaq "Zalxalar daxmasına çöxsə qaranlıq bizə nə!" — deyən, pulu Məkkəsi, Mədinəsi, izzəti, şanı, şövkəti bilən, əlsiz-ayaqsızları qapıdan qovan, onları adam yerinə qoymayan bir çox başqa zümrələr də öz danışığıqları ilə daxili aləmlərini, həyata baxışlarını, düşüncələrini oxucunun gözü qarşısında açırlar. Özü də bu "danışığıqların heç biri digərinə bənzəmir. Onlar ifşa hədəfi olan tiplərin özləri qədər rəngarəng, özləri qədər xarakterikdirlər...

Sabirin satirik ifşa üsulları dialoqlarla, qarşı tərəfə müraciət şəklində giley-güzarla, bə'zən öyüd, nəsihətlə olur. Müşahidələr göstərir ki, bu üsulların da hər birini tipin xarakteri, mövzu-ya uyğun seçilən fikrin ifadə forması müəyyənləşdirir. Məsələn, "Əhval-pürsənlik, yaxud qonşuma" satirasındakı

—Nə xəbər var, məşədi?

—Sağlığın!

—Az-çox da yenə?

—Qəzet almış Hacı Əhməd də...

—deyə baş-başa verən ictimai tiplərlə, "Bura say!" satirasındakı Zilli Soltanla camaatın dialoqunu, "Vah, bu imiş dərsi-üsul-cədid?"—deyən köhnəlik tərəfdarı ilə "Çatlayır, Xalbacı qəmdən ürəyim"—deyə giley edən avam qadının danışığını eyniləşdirmək olmaz. Eyni zamanda "Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?!"—deyən satirik tiplə "Mən bilməz idim bəxtə də bu cür nikbət olurmuş",—deyənləri yan-yana qoymaq mümkün deyil. Çünki onların hər birinin öz siması, öz düşüncəsi, öz da-

nışıq tərzə var.

Sabirin "Səttarxana" şe'ri ilə Məhəmmədəli şahə həsr etdiyi "Doğrudan, Məmdəli, qeyrət həlal olsun sənə!" satirası arasındakı fərq milli azadlıq qəhrəmanı Səttarxanla despotluq nümunəsi Məhəmmədli şahın arasındakı fərq qədərdir".

Sabirin poeziya sərvətində uşaqlara, onların geniş dünyagörüşlü, ayıq vətəndaş kimi böyümələrinə qayğı və diqqət də özünə yer tutub. Şair bir tərəfdən körpə balalarımızın dili ilə "Gəl, gəl, a yaz günləri",—deyə təbiəti oyanmağa səsləyir, bir tərəfdən onun məktəb yoluna çıxıb irəliləməsinə mane olan buzu təhdid edirsə, digər tərəfdən də üzünü onlara tutub qayğıkeşliklə belə nəsihət edirdi:

*...Vəqtdən daim istifadə edin;
Elm təhsilini iradə edin,
Çalışın, biniyaz olun, çalışın!
Elm ilə sərafraz olun, çalışın!..*

Sabir heç vaxt islam dininin əleyhinə olmamışdır. Əksinə, dindən öz kisələrini doldurmaq üçün istifadə edib xalqı soyan, əməlləri ilə islamı və müsəlman dünyasını hörmətdən salıb, dindəşlarını ətalət və cəhəlatə sürükləyən mollaların, ruhani adına ləkə olan din vaizlərinin əməlləri ilə barışa bilmirdi. O, dindən, islamdan uzaq öyrənilən elmin zərərini, xalqa, vətənə xeyirdən çox ziyan gətirə biləcəyini yada salaraq taziyanələrinin birində yazırdı:

*Dinsizlik ilə kəsb olunan bir mədəniyyət,
İnsanlığın olduqca bəlayası deyilmi?
Məhdi-mədəniyyət ki, deriz mülki-firəngə
Vəhşyyətin ən qorxulu səhrası deyilmi?*

Sabir cəmiyyətdə rast gəldiyimiz ictimai tiplərin, zümrələrin hamısını bir yerə yığıb özünün odlu satira qırmacları ilə döyəcə-

lədikcə onlar səs-səsə verib bu satıra sahibinə lə'nətlər yağdırmağa başladılar. Lakin şair həmin tə'nələr selinin önündə məğrurluqla dayanaraq deyirdi:

*Seyli-tə'n öylə təməvvüclə alıb dövrü-bərim—
Bənzəram bir qocaman dağa ki, dəryadə durar!
Döysə də canımı minlərcə məlamət ləpəsi,
Zövrəqi-himmətim əvvəlki təmənnadə durar!
...Nə qəm, uğratsa da bir gün məni ifnaya zaman,
Mən gedərsəmsə məramım yenə dünyadə durar!*

Doğrudan da, sadıq dostu, vətənpərvər şair Abbas Səhhətin yazdığı kimi, mövzuları və təsvir, ifadə üsulları ilə "köhnə şe'rlə yeni şe'r arasında bir əsrlik uçurum yaradan", satiralarının tənqid və ifşaçılıq pafosu ilə şüurlarda inqilab edən Sabirin məramı, amalı, dərdləri, ağrıları bu gün yenə bizim yol yoldaşımızdır.

Bütün bunları nəzərdə tutaraq hər ilin may ayında Şamaxı rayon məktəblərində şairə həsr edilmiş silsilə tədbirlər keçirir, Sabir irsinin gənc nəsrlə daha geniş çatdırılması üçün xüsusi proqramlar hazırlayıq. Bundan əlavə Şamaxı rayon İcra Hakimiyyəti Sabirin qəbirüstü abidəsini, onun özünə layiq şəkildə yenidən qurulması məqsədilə layihələşdirmişdir.

Şairin "Hophopnamə"si onun 100 illik yubileyindən sonra tam halda çap edilməyib. Həm "Hophopnamə"nin nəşri, həm də ali təhsil müəssisələrində Sabir təqaüdlərinin tə'sis olunması şairin irsinin daha geniş yayılmasına kömək olardı...

MAY 2001

M.Ə.SABİR (qısa tərcümeyi-hal)

Azərbaycan ədəbiyyatının Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov... kimi klassik sənətkarları sırasında Mirzə Ələkbər Sabirin də özgün yeri var. Çünki öz sələfləri kimi o da yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə yeni mərhələ açmışdır. Bu mərhələ də şairin əsasını qoyduğu inqilabi satira ədəbi məktəbidir. >

Şabirə qədər də Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında satira olmuş, hətta XIX əsrdə Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı ilə bu satira ictimai məzmun kəsb etmişdir. Lakin onların tənqid hədəfləri cəmiyyətin ayrı-ayrı ictimai bələblərinə yönəlsə də, xalqın ictimai dərslərini bütövlükdə əhatə edə bilmirdi. Belə bir işi M.Ə.Sabir gördü. Hər şeydən yazmağa başlayan Sabirin (C.Məmmədquluzadə) satiraları xalqın ictimai bələblərini bütün xırdaqlarına və incəliklərinə qədər əhatə etməklə bərabər, ona inqilabi məzmun aşıladı. Yəni, xalq Şabir satira güzgüsündə özünə baxanda mövcud olan sosial-mə'nəvi çatışmazlıqları bütün çılpalığı və qabarıqlığı ilə görərək xəcalət çəkməyə başladı. Bu xəcalət getdikcə insanın öz-özünə qarşı çevrilmiş qəzəbə döndü və o, içində çabaladığı sosial-psixoloji çirkəbdən çıxmaq, təmizlənmək üçün silkinib ayağa durmağa çalışdı. Demək, Sabir satiraları cəmiyyətin, xalq həyatının ictimai-milli naqisliklərinə bütövlükdə, özü də açıq-aydın, fəal vətəndaş-müəllif tendensiyalılığı ilə nüfuz etməklə inqilabi məzmun kəsb etdi. Çünki, K.Marksın dediyi kimi, "xəcalət də bir növ inqilabdır. Xəcalət — qəzəbdir. Ancaq insanın özünə qarşı çevrilmiş qəzəbtir. Həqiqətən bütöv bir millət xəcalət çəksəydi, sıçramağa hazırlaşaraq

yığılan bir şirə bənzərdi... Bu aqibət isə qarşıda duran inqilabdır".¹ Onu da unutmaq olmaz ki, Sabir poeziyasının inqilabi məzmun kəsb etməsində onun bir şair-vətəndaş kimi geniş ictimai fəaliyyət meydanına atıldığı 1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı dövrü xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bütövlükdə sosial-ictimai və milli-mə'nəvi hərəkətdə bir yeniləşmə əmələ gətirən bu inqilabın tə'siri ilə Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən İranda və Türkiyədə də inqilabi hərəkət gücləndi. Öz xalqı ilə yanaşı rus və Şərq xalqlarının, ümumiyyətlə, dünya xalqlarının həyatında baş verən ictimai-milli hadisələrə fəal və ayıq münasibət bəsləyən Sabir poeziyası üç — rus, İran və Türkiyə inqilabının güzgüsü oldu. Bu güzgünün canlılığını, büllurluğunu təmin edən amillər sırasına Sabirin milli və dünya xalqlarının mə'nəvi sərvətlərinə söykənməsi və güclü potensial imkanlara malik olan bənzərsiz istedadı da daxildir. > Əlbəttə, bütün bu imkanların düzgün məcraya düşməsi üçün əlverişli ictimai şərait də lazım idi. Xoşbəxtlikdən Sabirin əsas fəaliyyət dövrü belə bir əlverişli şəraitə düşdü və Sabiri də "Molla Nəsrəddin" kimi təbiət özü, zamanə özü yaratdı". (C.Məmmədquluzadə).

90 ildən artıqdır ki, Sabir poeziyasının ictimai məzmunu, milli-mə'nəvi və bəşəri keyfiyyətləri, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri, şairin dövrü, həyatı və fəaliyyəti haqqında yazılır, qiymətli elmi fikirlər söylənilir. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, A.Səhhət, Ə.T.Əfəndizadə, M.Mahmudbəyov, Ə.İ.Cəfərzadə, S.Hüseyn, M.K.Ələkbərli, H.Səmədzadə, Mir Cəlal, C.Xəndan, Ə.Mirəhmədov, Ə.Şərif, A.Zamanov, Ə.Cəfər, M.Ağamirov, M.Məmmədov, R.Məhərrəmov, T.Hacıyev, G.Sultanova, Ə.Əhməd, T.Novruzov və başqalarının əməyi təq-

¹ K.Marks və F.Engels. Seçilmiş məktublar. Bakı, 1955, səh.9-10.

dirəlayıqdır. Həmin ədəbi-ictimai xadimlərin, ədəbiyyatşünas alimlərin ardıcıl və səmərəli əməkləri sayəsində sabirşünaslıq ədəbiyyatşünaslığın müstəqil sahələrindən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə aparılan hər bir tədqiqat işinin müəllifi öz əsərinin tutumu və məzmun yeniliyi ilə sələflərinin əməyinə arxalanır və onlara borcludur.

M.Ə.Sabir 1862-ci il may ayının (18) 30-da Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Onun babası Hacı Tahir öz mühitinin oğlu olmaqla dindar idi. Atası Zeynalabdin da gəncliyində dünyəvi, işıqlı cəhətlərə meylli olaraq, bunun üstündə atası Hacı Tahir və ümumiyyətlə, şəhərin sünni müsəlmanları ilə münasibəyə düşər olsa da, sonralar "Allah yoluna" qayıdaraq, əsl müsəlmana çevrilmişdir. Zeynalabdinin arvadı Səltənət də dindar idi. Onlar öz uşaqlarını dini ruhda böyütdürdülər. Onların yeddi qızı, iki oğlu var idi. İkinci oğlan uşağının adını Ələkbər qoymuşdular.

1859-cu ildə Şamaxı quberniya mərkəzi olmaq hüququnu itirmişdi.¹ Dəmiryol xəttindən uzaq düşməsi və əhalisinin bir hissəsinin ətraf yerlərə köçüb getməsi də Şamaxının iqtisadi və ictimai-mənəvi inkişafına öz mənfi təsirini göstərirdi. Bütün bunlar "Şirvan mülkü"ndə (Ə.Xaqani) təriqətçiliyin yayılmasına şərait yaradırdı. Bu da XIX əsrin ikinci yarısında Şamaxıda, ümumiyyətlə, Şirvanda işıqlı meyllərin inkişafını və yayılmasını xeyli çətinləşdirirdi. Sabirin uşaqlığı belə bir dövr və mühitə təsadüf etmişdi.

Burada əsas təhsil sistemi mollaxanada idi. Mollaxana qanunlarına görə Qur'anı oxuyub başa çatmayınca heç kəsin əlinə qələm almağa ixtiyarı yox idi. Hər şeydə birinci növbədə öz

¹ Ətraflı bax: Alxan Bayramoğlu. Quberniya mərkəzinin Şamaxıdan Bakıya köçürülməsinə dair. "Azərbaycan" qəzeti, 20 aprel, 1997.

mənəfətlərini güdən mollalar bu qaydanı canfəşanlıqla qoruyub saxlayırdılar. Çünki belə olanda hər bir uşaq mollaxanada daha çox ömür çürüdür və nəticədə mollaya çox xərc verirdi. 1869-70-ci ildə mollaxanaya qoyulan Ələkbər bu qanunu pozaraq vaxtından əvvəl yazı yazdığı üçün molla tərəfindən ciddi cəza almışdı... Üstəlik də mənəvi valideynləri daha çox savab qazanmaq üçün balaca Ələkbərə oruc tutdurmuşdular. Aclığa dözə bilməyən uşaq mollağın verdiyi cəzanı da yadına salaraq nəzmə çəkdi ("Tutdum orucu..."). Bu, insan ruhunu və mənəviyyatını əzib təhqir edən ictimai-mənəvi bələlara qarşı balaca Ələkbərin ilk kövrək uşaq e'tirazı idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Şamaxıda işıqlı meyllər çətinliklə də olsa, inkişaf edirdi. Bu, mütərəqqi ruhlu məktəblərin açılması ilə də müşahidə edilirdi. Belə məktəblərdən biri görkəmli satirik şair Seyid Əzim Şirvaninin rəhbərliyi altında 1867-ci ildən fəaliyyət göstərirdi. Həm Seyid Əzim və onun məktəbinin qazandığı nüfuz, həm də zamanın qarşıya qoyduğu yenilik tələbi ilə hesablaşan Zeynalabdin 1874-cü ildə Ələkbəri həmin məktəbə qoydu. Bu hadisə Ələkbərin poetik istedadının gələcək inkişafı və düzgün istiqamətləndirilməsinə böyük təsir göstərdi. Elə ilk günlərdən uşağın sakitliyi ilə bərabər, məğrur görkəmi, zirəkliyi, iti müşahidə qabiliyyəti və hafizəsi S.Ə.Şirvaninin diqqətini cəlb etdi. Müəllimin tapşırığı ilə Ələkbərin böyük fars şairi Sə'di Şirazinin "Gülüstan" əsərindən bir parçanı poetik tərcümə etməsi Seyid Əzimin Ələkbərə olan inamını artırdı. Müəlliminin Şərqə səyahəti zamanı gördükləri barədə söhbətləri, klassik şərq şairlərindən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Sə'di, Firdovsi, Hafiz və b. haqqında olan danışqlar, onların əsərlərindən oxunub təhlil və tərcümə edilən parçalar Ələkbərə tə'sirsiz qalmırdı. Xalq yaradıcılığı, klassik Şərq fəlsəfəsi və poeziyası

onun varlığına hakim kəsilirdi.

S.Ə.Şirvani əsərlərində cəhaləti tənqid etdiyi kimi, dərstdə yeri gəldikcə, şagirdlərinə dini mövhumat və cəhalətin, dini təriqətlərin xalqa vurduğu zərərdən danışdı. Belə söhbətlərin birində o, gülə-gülə Ələkbərin atasının sünni, anasının şiə olması-na işarə ilə şagirdinə söz atdı. Həmin replikaya cavab olaraq Ələkbər tənəffüsdə aşağıdakı şe'ri yazdı:

*Babam sünni, nənəm şiə... dürəngəm...
Nə farsam mən, nə hindəm mən... firəngəm?
Muğanda muğbeçə, məsciddə əkbər...
Əzan verrəm... nə nağusam, nə zəngəm.*

Növbəti dərstdə Ələkbərin yazdığı şe'rdən xəbər tutan müəllim onu təhlil edərək bə'zi fikirlərinə irad tutdu. Seyid Əzimin izahatından sonra Ələkbər onu yenidən işləyərək aşağıdakı şək-lə salır:

*Babam sünni, nənəm şiə, dürək mən,
Nə farsam mən, nə hindəm mən, türək mən.
Muğanda muğbeçə, məsciddə əkbər,
Təfavüt yox... həqiqətdə zirək mən.*

Bu, gələcək böyük şairin bizə gəlib çatmış ikinci şe'ri idi ki, onun bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb etdiyini nəzərə almaq lazımdır: əvvələ, birinci şe'r parçası ("Tutdum orucu...") kimi "Babam sünni..." ifadəsi ilə başlanan bənd də bədahətən deyil-mişdi və vəznin oynaqlığı, rəvanlığı artıq kiçik Ələkbərin şair təbiətinin formalaşmağa başladığından xəbər verirdi. İkincisi, gənc məktəbli "iki ad" (sünnilik və şiəlik) arasında qaldığından çox da razı olmadığını üstüörtülü bildirirdi. Nəhayət, burada öz azərbaycanlılığı (türklüyü) ilə fəxr edən bir gəncin qürurunu da görməmək mümkün deyil. Odur ki, şagirdinin şe'rinin yeni va-

riantını da təhlil edən S.Ə.Şirvani onu bəyəndiyini bildirdi.

Beləliklə, müəllim-şagird münasibətləri gətdikcə ədəbi dostluğa çevrilirdi. İlkən bu xoş günlər uzun sürmədi. Atasının məişəti tənəzzül etməyə başlamışdı. Odur ki, Ələkbəri məktəb-dən ayıraraq öz'nə kömək etmək üçün dükana gətirdi. Ancaq onun fikri inkişaf qidəsi isə başqa istiqamətdə idi. S.Ə.Şirva-ni ilə dostluq Ələkbəri müəlliminin rəhbərlik etdiyi "Beytüs-Səfa" ədəbi cəlisinin məşğələ və məclislərinə aparıb çıxarırdı ki, bu da gələcək şairin poetik istə'dadının inkişafına, cıllanma-sına özünün müsbət tə'sirini göstərirdi. Çünki "Beytüs-Səfa"-nın qızgın dövrü ilə Sabir'in yeniyetməliyi, elmə, biliyə, poeziyaya olan güclü meyl və həvəsli dövrü bir vaxta düşür. Şübhəsiz, Sa-birin Ağəlibəy Nəslə dostluğunun əsası da bu vaxtdan qoyul-muşdur.

Sabirin ticarətə deyil, şe'rə, sənətə hərisliklə olan aludəliyi-ni gördükcə Zeynalabdin diltor olurdu. Bir gün oğlunun dükan-da da şe'r yazmasına bərk qəzəblənən ata onun dəftərini əlindən alıb cırıq-cırıq etdi. Bundan bərk tə'sirlənən Sabir aşağıdakı qit'əni yazdı:

*Mən Xəlilüllahi-əsrəm, pedərəm çün Azər,
Səfər əz Babil-i Şirvan konəm inşallah.
Gərçi u dəftəri Əş'ar-i marə parə nəmud,
Vəsl bə təb'i dürəşan konəm inşallah.*

(Tərcüməsi:

*Mən əsrimin Xəlilullahıyam, atam isə Azərdir,
İnşallah səfər edib Şirvan Babilindən gedərəm,
Əgər o mənim şe'r dəftərimi cırdısa,
İnşallah dürr saçan tə'bimlə onu bitişdirərəm).*

Burada Sabir bir tərəfdən S.Ə.Şirvaninin söhbətlərinin tə'si-ri və görüb-götürmək arzusu ilə səyahətə çıxmaq arzusunu bil-dirirsə, digər tərəfdən onun öz poetik istə'dadının gücünə qətiy-

yətli inamının şahidi oluruq.

Sabirin əlinə fürsət düşən kimi səyahətə çıxmaq arzusuna çatmaq üçün göstərdiyi ilk cəhddən xəbər tutan atası ona gələcək səyahətini təmin edəcəyi barədə vəd verərək yoldan qaytardı.

Sabir şair kimi artıq tanınırdı. Onun şairlik qabiliyyətini yoxlamaq üçün imtahana çəkirdilər. Belə imtahanlardan üzüağ çıxdıqca S.Ə.Şirvani öz şagirdinin gurlarına sevinir, Sabirin gələcəkdə böyük şair olacağı haqqında ustad qənaəti daha da möhkəmlənirdi. Bu nadir istedadın böyük gələcəyinə inanan ustad onun cilalanması, paradaqlanması üçün daim qayğı göstərir, Sabirə şe'rlər göndərərək ona cavab yazmasını istəyir və tələbəsinin hər bir uğurlu addımını alqışlayır, onu həvəsləndirmək üçün müəyyən hədiyyələr verirdi. Belə hədiyyələrdən biri böyük mütəfəkkir şairimiz Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si idi. Seyid Əzim bu hədiyyəni onun "Ey mən bilirəm..." ifadəsi ilə başlayan qəzəlinə Sabirin yazdığı "Sən piri-cahandidəsən, ey Seyyidi-sərkər..." misralı şe'rinə bəyəndiyi üçün vermişdi. Sabir bu əvəzsiz incini ömrünün sonuna kimi qoruyub saxladı. Çörəksiz yaşamağa razı oldusa, "Xəmsə"siz yaşamağı özünə yaxın buraxmadı.

Ustadının ümidlərini doğruldan Sabir elə yaradıcılığının ilk dövründən başlayaraq sənətə yenilikçi gözü ilə baxmaqla bərabər, ondan şəxsi mənafe üçün yox, yalnız ictimai ideal naminə istifadə etməyi qərara aldı. Ətrafında ictimai bəlaların hökm sürdüyünü hər addımda görən, duyan, hiss edən gənc şairdə bütün bu haqsızlıqlara qarşı kin, nifrət hissi oyanırdı. Bundan əlavə, XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın aparıcı mövqeyə çıxması və Sabirin bu satiranın tanınmış nümayəndələri ilə gündəlik təması, ustadı Seyid Əzimin müəl-

limliyi, qayğıkeşliyi ilə püxtələşməsi, onun ruhunda olan satirik rüşeymlərin inkişafını şərtləndirən amillərdən oldu. Odu ki, Sabir bir növ öz yaradıcılıq manifestini e'lan edərək yazırdı:

*Şe'r bir gövhəri-yekdaneyi-ziqiymətdir,
Salmaram vəsfi-düruğ ilə onu qiymətdən.
Deyəram həcv, sözüm doğru, kəlamım şirin,
Əhli-zövqə verrəm nəş'ə bu xoş şərbətdən.*

Gənc şair ictimai həcv—satira yazmağı "vəsf-i-düruğ ilə" söz sənətini qiymətdən salmaqdan üstün tutur və inanırdı ki, bu "xoş şərbət" zövq əhlinə daha çox lazımdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1884-cü ilin əvvəlindən başlayaraq "Ziyayi-Qafqasiyyə" qəzetinin Şamaxıda çıxması şəhərin ictimai-mədəni həyatında müəyyən canlanmaya səbəb oldu. Əlbəttə, bu təsirdən, bu canlanmadan Sabir də kənarda qala bilməzdi. Təəssüf ki, qaraguruhun, danosbazların hücumlarına davam gətirə bilməyən "Ziyayi-Qafqasiyyə" tezliklə bağlandı.

Bu hadisədən bir neçə ay sonra Sabir səyahətə çıxdı.

Gənc Sabirin şair kimi tanınması atası Zeynalabdini razı salmırdı. O, oğlunun "allah yoluna qayıdıb" bir işin qulpundan yapışmasını təmin etmək üçün Sabiri ziyarətə göndərdi. Bununla Zeynalabdın həm də vaxtilə oğluna verdiyi vədə əməl edirdi. Ziyarətə getmək söhbətini Sabir sevinclə qarşıladı. Çünki o, ziyarət bəhanəsi ilə çoxdan bəri arzusunda olduğu Şərq səyahətinə çıxacaqdı.

Sabir 1884-cü ilin iyun ayında, 23 yaşında ikən səyahətə çıxdı. Şamaxıdan çıxma tarixini özünün qələmə aldığı "Sabiri-şeyda ki, tərki-şəhri-Şirvan eylədi", misralı maddeyi-tarixdə göstərdi...

Bu səfər zamanı Sabir Xorasan, Həmədan, Səbzəvar, Nişə-

pur, Səmərqənd, Buxara kimi şəhərlərdə olur. O, getdiyi yerlərdə daim xalqın ümumi güzəranı ilə maraqlanır. Yerlərdə şairin təmasda olduğu qabaqcıl adamlar da dövrün haqsızlıqlarından şikayətlənirlər. Bu cəhətdən Sabirin—

*Həmədanda qonağımdan xəbər aldım key, şeyx,
Hansı məxluq sizin şəhərdə bişək çoxdur?
Dedi: "Az isə də bu şəhərdə sair məxluq,
Leyk dəbbağ ilə, səbbağ ilə eşşək çoxdur".—*

qit'əsi maraqlıdır.

Bu illərdə Sabir klassiklərdən daha çox Xaqani, Nizami, A.Bakıxanov, Ö.Xəyyam və başqalarını oxuyur.

Arada Şamaxıya qayıdan Sabir səyahətini yenidən davam etdirir. Lakin atasının ölüm xəbəri onu yoldan qayıtmağa məcbur edir. Sabir ailənin dolanışığı ilə məşğul olmağa başlayır. Çünki böyük qardaşı ailə quraraq ayrı yaşayırdı. Odur ki, anası Sabiri də evləndirmək üçün oğluna dil töküdü. Nəhayət, anası Səltənətin təkid və tədbirləri səmərə verdi: Sabir Büllurnisə adlı bir qızla ailə qurdu.

Sabir zəhmətkeş, şən, diqqətçil və qayğıkeş olduğu kimi, Büllurnisə də çalışqan və fədakar bir qadın idi. O, ömrü boyu Sabirə e'tibarlı, möhkəm həmdəm olmuş, öluncə ərinə və ailəsinə sadıq qalmışdır.

Büllurnisə ərinə doqquz qız, üç oğlan bəxş etdi. Sabirin uşaqlarının əksəriyyətinin qız olması və kiçik yaşlarından vəfat etməsi ilə əlaqədar anası bir neçə dəfə Kərbəla ziyarətinə gedərək Kərbəlayi Səltənət olmuşdu.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Sabir əsasən ailə qaygıları ilə məşğul olsa da, tez-tez 1901-ci ildə təhsildən Şamaxıya qayıdan Abbas Səhhət, Ağəlibəy Nəseh, Məhəmməd Tərrah,

Mahmudbəy Mahmudbəyovla bir yerə yığılaraq şe'r deyər, ədəbiyyat və sənət məsələlərinə aid qızgın müzakirələr aparardılar. Bu məclislərdə gənclər daha çox "Mizanüş-şüəra" adlandırdıqları A.Nəsehin məsləhətlərini dinləmək istərdilər. Çünki A.Nəseh böyük ədəbi-bədii təcrübəyə malik idi. O, həm də keçmiş "Beytüs-Səfa" ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən olmaqla, sələf-xələflik əlaqələrinin canlı körpüsü idi. A.Nəsehin ədəbiyyat və sənətə dair məsləhət və tövsiyələri gənc həmkarlarını da im razı salırdı.¹ Bu yolda Nəsehin görkəmli ədəbiyyatşünas Firdun bəy Köçərli ilə dostluğu da müəyyən rol oynayırdı. A.Nəseh F.Köçərliyə Şamaxı şairlərinin əksəriyyəti haqqında material və mə'lumat verməklə bərabər, görkəmli alimlə gənc şairlərin dostluğuna şərait yaratmışdı. F.Köçərlinin məktub vasitəsi ilə verdiyi məsləhət və tövsiyələri ədəbi-ictimai aləmdə gedən yeniləşmə prosesinin dərkində Şamaxı şairlərinə də müəyyən köməklik edirdi.

Onu da qeyd etmək ki, bə'zi mənbələrin yazdığı kimi, F.Köçərli bu müddət ərzində heç də tez-tez Şamaxıya gəlib şairlərlə şəxsən tanış olmamışdı. Əgər belə bir tanışlıq olsa idi, Sabir 1908-ci ildə öz həmyerlisi, yazıçı və pedaqoq S.M.Qənizadəyə yazdığı məktubunda F.Köçərliyə "qəibənə dost"— deyər yad etməzdi. Bu iki əqidə dostu bir-biri ilə məktublaşmışlar. F.Köçərli sonralar Sabirin onda "nəzmən və nəsrən yazılmış çoxlu məktubatı" olduğunu yazırdı. Təəssüf ki, bu "məktubat" F.Köçərlinin arxivi ilə birlikdə itib-batmışdır.

Ətrafda baş verən həyat hadisələrinə fəal müdaxilə cəhdi Sabir yaradıcılığında realizmə olan güclü meyldən irəli gəlirdi. 1902-ci il 31 yanvar tarixli Şamaxı zəlzələsinin və zəlzələnin

¹ Bax: Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Nəmi-zədlilik dissertasiyası (Dissertasiya Azərbaycan Milli EA-nın elmi kitabxanasındadır), Bakı, 1971, səh.109-110.

vurduğu zərərin nəticələrinin aradan qaldırılması tədbirlərinə həsr olunmuş “Üç yüz on doquz idi bə'd həzar”, misrası ilə başlanan mənzumə fikrimizə misal ola bilər. Mənzumədə Şamaxı zəlzələsi ilə əlaqədar olan əsas hadisələr yığcam və həyatı əks olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, bu əsərdə “realizm şərtləri” olduğu elmi ədəbiyyatda qeyd edilmişdir.¹

Biz bu mənzumədə Şamaxı zəlzələsinin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün təşkil olunmuş komissiyanın üzvlərindən biri kimi görkəmli maarif və mədəniyyət xadimi, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabının əsl vətəndaş narahatlığı ilə gördüyü xeyirxah işlərin də şahidi oluruq. Odur ki, Sabir burada şamaxılılara yardım əli uzadan bütün xeyirxah, tərəqqipərvər adamlarla birlikdə H.Zərdabiyə də həmyerliləri və öz adından xüsusi minnətdarlığını bildirmişdir.

Əsrin əvvəllərində, xüsusilə 1905-ci il birinci rus inqilabı ərəfəsində bütün ölkəni bürüyən sosial və mədəni dirçəlişlə əlaqədar Azərbaycanda da maarif və mədəniyyətə, yeni tipli məktəblərin təşkili və inkişafına meyl güclənmişdi. Bu meyllə əlaqədar göstərilən çoxsaylı təşəbbüslərin ilk və qüvvətli nəticələrindən biri Tiflisdə 1903-cü ildə Azərbaycan dilində “Şərqi-Rus” adlı qəzetin çıxması oldu. Dövrünün görkəmli ziyalı və publisistlərindən olan Məhəmməd ağa Şahtaxtlının redaktorluğu ilə çıxan bu qəzet qabaqcıl ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmaqla F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Ne'manzadə, R.Əfəndiyev və b. ziyalıları öz ətrafına topladı. Qəzetin çıxmasını Sabir də sevinclə qarşılayaraq öz təəssüratını “Şükr lillah ki, afitabi süxən” misrası ilə başlayan şe'rində qələmə aldı. Şa-

¹ Bax: Tofiq Hacıyev. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı, Yazıçı, 1980, səh.26-27.

maxı ədəbi-ictimai mühitində yayılan bu əsəri şəhərin ticarət işləri ilə bağlı olan Əli Əzimov adlı bir nəfər “Şərqi-Rus”un redaksiyasına göndərdi və şe'r, redaksiya qeydi ilə çap olundu.¹

Xalqın maariflənməsində, gözünün açılıb tərəqqi tapmasında qəzetin müstəsna rolunu qeyd edən Sabir “Şərqi-Rus”un daha da rəvnəqlənməsini arzu edirdi. Əlbəttə, Sabirin qəzet haqqında təsəvvürünün səviyyəsində vaxtilə “Ziyayi-Qafqasiyyə”nin Şamaxıda da çıxmasının, müəyyən mə'nada, real tə'siri var idi. Sabirin dünyagörüşünün inkişafına tə'sir edən əsas amillər sırasına XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-ədəbi mühitində qabaqcıl meyllərin artması, fəlsəfi, ictimai-siyasi və elmi biliklərin genişlənməsi, yeni tipli məktəblərin və ideyaların pərvəriş tapması, başqa xalqlarla müxtəlif istiqamətli mədəni əlaqələrin güclənməsi, musiqinin inkişafı, milli şüuru oyadan, şüurlarda dəyişiklik yaradan mütəfəkkir, tərəqqipərvər alim, yazıçı, maarif xadimlərinin gördükləri əməli işlər və s. daxil idi. Əlbəttə, bütün bunlar vahid ictimai hərəkətin ayrı-ayrı komponentləridir. Sabir də bir fərd kimi bu hərəkətin əhatəsində olmaqla, gələcək klassik sənətkar kimi formalaşır, yetişirdi.

Ölkənin hər yerində tərpəniş, oyanma baş verir, xalq-kütlələri “hüquq üstə ədavət” (Sabir) edirdi. Müxtəlif milli tərkibə malik olan zəhmətkeşlərin mənafeləri birləşmişdi. Odur ki, sinfi mübarizəyə çağırış və xalqlar dostluğunun təbliği ədəbiyyatda aparıcı mövqeyə keçmişdi.

Xalqlar dostluğu mövzusu XX əsrin əvvəllərindəki əsasən məişət və yadelli işğalçılara qarşı mübarizədə birliyə çağırış və bu birliyin tərənnümü çərçivəsi daxilində qələmə alınırırsa, indi daha çox ictimai-siyasi və sinfi məzmun kəsb etməyə başlamışdı. Çünki zəhmətkeşlərin iqtisadi və siyasi azadlıq uğrunda sinfi mübarizəsi güclənmişdi. İctimai-siyasi hadisələri bir şair

¹ “Şərqi-Rus” qəz., 27 iyun 1903.

həssaslığı ilə izləyən Sabir inqilabi hərəkəti zəiflətmək üçün çarizmin törətdiyi milli qırğını pisləyərək, xalqlar dostluğunu tərənnüm edirdi.

Şair bu ictimai-siyasi və sinfi mübarizə günlərində sonralar "Beynəlmiləl" adı ilə məşhur olan "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şe'ri ilə çıxış edərək zəhmətkeşləri fitnə-fəsada uymamağa, xalqlararası dostluq ənənələrini qoruyub saxlamağa, ayıq olmağa çağırırdı. Şe'r in elə ilk misrası — "Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqı-ittihad" — sözləri də Sabirin dövrün, zamanın irəli sürdüyü tələbi bütün ciddiyyəti və dərinliyi ilə dərk etdiyini aydın göstərir. Burada xalqın fitnə-fəsada uymasının səbəbini, məhdud şəkildə də olsa, göstərməyə cəhd etməsi şairin ictimai-siyasi fəallığının artdığından, onun yaradıcılığında realizmin getdikcə gücləndiyindən xəbər verir. Ancaq bu dövrdə ictimai-bədii şüur daşnakların azərbaycanlılara (ümumən türk xalqlarına) qarşı yönəldilmiş soyqırım siyasətinin mahiyyətini hələ dərk edə bilmirdi.

Xalqlar dostluğu mövzusu Sabir yaradıcılığında öləri deyildir. Şair bu mövzuda "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şe'rindən başqa "Bir ildən ziyadə vətəndən bəri...", "Qarabağ davası qət'i xüsusunda..." və s. kimi publisistik məqalələr də qələmə alaraq "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində dərc etdirmişdir. Həmin məqalələrdə o, ilk baxışda adi görünən məişət hadisələrinə ictimai-siyasi məzmun verərək onlardan beynəlmiləçilik ideyalarının təbliği üçün istifadə etmişdir".¹

Hər hansı hadisə müəyyən təkamül və formalaşma prosesinin nəticəsi olaraq üzə çıxdığı kimi, "Molla Nəsrəddin" jurnalı

¹ Ətraflı bax: Alxan Məmmədov (Bayramoğlu). Dostluq çarçısı. "Azərbaycan köncləri" qəzeti, 28 may 1988. Yəne onun. Beynəlmiləçli şair. "Sovet Ermənistanı" qəz., 14 iyul 1988.

səhifələrində yaranıb kamilləşən Sabir ədəbi məktəbi formalaşana qədər müəyyən təkamül dövrü keçməklə bərabər, Sabir satira üslubu da tədricən yaranmışdır. Belə ki, "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şe'ri ilə demokratik mövqedən çıxış edərək, şair-vətəndaş "mən"ini ictimai-siyasi məzmun qabarıqlığı ilə büruzə verən Sabir "Həyat" qəzetində "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" satirası ilə çıxış edəndə (10 fevral 1906) mə'lum oldu ki, aradan keçən yeddi aydan artıq bir dövr ("Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şe'ri 1 iyul 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində dərc olunmuşdur.) şairin yaradıcılığında ictimai satiraya hazırlıq və keçid müddəti olmuşdur. Sabir "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti"ndə sanki gələcək fəaliyyət proqramını müəyyənləşdirmişdir. Çünki biz bu satirada həm Sabir satira üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən olan tipin daxili aləminin onun öz dili ilə ifşası ilə qarşılaşır, həm də müxtəlif zümrəni təmsil edən on iki şəxsin danışmaq tərzini, söz və ifadələrinin dəqiq ölçülüb biçilməsini görürük. Hər öz danışığı, öz mükəlliməsi, öz avtoxarakteristikası ilə mənsub olduğu zümrənin iç üzünü açır.

Satirada ifşa hədəfinə çevrilən tiplər əslində bir-birləri ilə söhbət etmirlər. Sanki onlar ayrı-ayrılıqda rüsvayçılıq kürsüsünə çıxaraq öz iç üzləri haqqında oxucu və dinləyicilərə mə'lumat verərək səhnə arxasına çəkilirlər. Bu "məclis" Sabir "satira teatrı"nın aləmə "nəriltili və gurultu" salan özəmətli, hay-küylü, yeni nəfəsli tamaşasının proloqu, bu satira Sabir satira üslubunun proqramı idi. Təsədüfi deyil ki, on iki kişinin məclisində öz "monoloqlarını" söyləyib "səhnə arxasına" çəkilən bu ictimai tiplər Sabir yaradıcılığının sonrakı dövründə şairin kəskin satira qələminə hədəf oldular. Sabirin bir məclisə topladığı on iki kişinin təmsil etdiyi ictimai zümrələr fəaliyyət meydanlarını genişləndirdikcə şairin satira oxları ifşa hədəfinə daha kəskin qəzəb və nifrətlə sancıldı. Bu zümrələrin qalın riyakarlıq pərdəsi

arxasında gizlənən əsl sifətləri açılıb ifşa olunduqca xalq özünə, öz vəziyyətinə yenidən və kənardan baxmağa məcbur oldu. Şairin ictimai tiplər qalereyası böyüdükcə, onun fırçası da cilalanmağa, ictimai bələlərin üfunət qoxuyan mənzərələrini daha kamilləndirməyə başladı. Sabir satirası tənqid hədəfi və bədii tutum e'tibarı ilə kamilləşdikcə özünə kənardan və daha ayıq nəzərlərlə baxmağa məcbur olan xalq gördüyü mənzərə qarşısında əvvəlcə heyrtləndi, sonra xəcalət tərinə batdı, özünə qarşı qəzəbləndi və nəticə e'tibarilə mövcud vəziyyətdən qurtarmaq üçün əsəbiliklə, kəskinliklə silkinməyə səfərbər oldu. Beləliklə, Sabir satirası öz inqilabi rolunu, dəyişdirici gücünü göstərməyə, ətrafına yeni həmkarlar yığmağa başladı.¹

“Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” satirasında başqa bir maraqlı cəhət də diqqəti cəlb etdi. Burada “Gövhəri-yekdaneyi-ziqiyməti” yalanlarla qiymətdən salan şairlərin də nümayəndəsi dilləndirilmişdir. O, öz zümresini “bülbulə, eşqə, gülə dair yalan fırlatmışam.” — deyər təqdim etdi. Bu bir cümləlik xarakteristika ictimai həyatdan uzaq olan məddah şairlərin yaradıcılıq simasını çox aydın və dəqiq əks etdirmişdir. “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti”ndə Sabir belə bir qəti qənaətə cəlmışdi ki, bundan sonra sənət aləmində, o cümlədən poeziyada “bülbulə, eşqə, gülə dair yalan yırlatmaqla” baş girmək olmaz. Hazırkı dövrdə sənətin ictimai həyata müdaxiləsini, ictimai tə'sir gücünü və fəallığını ön plana çəkmək lazımdır. Üstəlik, sosial tipin özü-özünü oxucuya təqdim etməsi əsərin ictimai-bədii tə'sirini daha da artırır və ifşa hədəfinin eybəcərliyi haqqında oxucuda möhkəm qənaət hasil olur. Çünki bu zaman onun eybəcər sifətlərini oxucuya bir başqası yox, sosial tipin özü açır. Bu, daha re-

1. Bax: Alxan Məmmədov (Bayramoğlu). On iki kişinin məclisində qərarlaşan üslub. Ədəbiyyatşünasların dördündü respublika konfransının materiallarının tezisləri. Bakı, Elm, 1984, səh.74-75.

al və canlı, inandırıcı və ibrətamiz olur.

Beləliklə, müəyyən formalaşma dövrü keçirən Sabir yaradıcılığının proqramının bir çox mühüm cəhətləri hələ “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti”ndə meydana çıxmışdı. Ona görə “Azərbaycan şe'rinin yeni dövr tarixini” bu əsərlə başlamaq, bizcə, məqsədə daha uyğun olardı.

Artıq 1906-cı ilin əvvəlində Sabir “Molla Nəsrəddin” şairi olmağa hazır idi. Lakin şairin proqramının həyata keçirilməsinə imkan verən münasib mətbuat orqanı hələ yox idi. “Bir məclisdə...” şe'rini dərc edən “Həyat” qəzetinin üslubu və əsas ideya istiqaməti Sabir satira köhləninə qol-qanad açmasına istənilən imkanı vermir, onun hərəkətlərini məhdudlaşdırırdı. Xoşbəxtlikdən tezliklə “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başladı. Jurnalın ümumi ruhu, ideya istiqaməti və xalqla ünsiyyət üslubu ilə bərabər, C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin”dəki şe'rlərinin Sabirin “Həyat”dakı şe'ri ilə (“Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” ilə — A.B.) həm ideya istiqaməti, satira hədəfi, həm də üslub və ifadə cəhətindən səsleşməsi Sabirdə başladığı işin faydalı, münasib olduğu barədə qənaəti möhkəmləndirmişdi, onu daha da ürəkləndirmişdi.

Azadlıq hərəkatının tə'siri ilə böyük, mə'nəvi, təkamül keçirməyə başlamış, bir az əvvəl “Həyat” qəzetində “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” adlı klassik satirasını çap etdirmiş, Sabirin həssas təbiətini, həyəcanlı ürəyini alovlandırmaq üçün bu qığılçılar tamamilə kifayət oldu: çox keçmədən qığılçım böyük poetik alova çevrildi”.² Sabir dərhal öz yaradıcılıq proqramını həyata keçirməyə başladı. Onun “Molla Nəsrəddin”in oxucularına təqdim etdiyi ilk əsərdə satira oxuna hədəf olan tip on iki

1. Bax: Əziz Şərif. Sabir, M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1948, səh.XI.

2. Əziz Mirəhmədov. Onun şairliyi də var idi. “Azərbaycan” jurnalı, 1967, №5, səh.29.

kişinin məclisində qəbul olunan “qərar”a uyğun olaraq özünü oxuculara öz dili, satirik monoloqu ilə təqdim etdi. “İş vaxtı, qeyrət vaxtı” olan bir dövrdə yalnız özünü düşünən, xalqın, vətənin qeydini çəkməkdən tamamilə uzaq olan bu “millət nümayəndələri”

*Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!
Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karım,
Dünyəvü-cahan ac olur-olsun, nə imiş var?!—*

deyə danışmağa başladılar. Bu satira demokratik ictimai dairelərlə yanaşı, Sabirin yeni şe'r proqramına öz səhifələrində yer verən “Həyat” qəzetinin də nəzərindən yayınmadı. Qəzetin növbəti nömrələrinin birinin “Poçt qutusu”nda belə bir qeyd verildi:

“Molla Nəsrəddin”ə.

Əfəndim, 28 aprel tarixli dördüncü nömrəni əvvəlki nömrələrdən daha ziyadə bir ləzzətlə mütaliə etdik...”¹

Şübhəsiz, bu yüksək qiymətdə “Molla Nəsrəddin”in həmin nömrəsində çap olunan “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!—satirasının, Sabir istə`dadının da xeyli payı vardır. Çünki Sabirin iştirakından sonra jurnalın ideya-bədii cəbhəsi xeyli gücləndi və təsadüfi deyil ki, onun gəlişi ilə “Molla Nəsrəddin” sorağında olduğu şairi tapdı və jurnalın “Lisan balasının şairi “səsini xırp kəsdi” (C.Məmmədquluzadə).

Sabirin özünə fəaliyyət meydanı tapan kimi, “nəriltili və gurultu” qoparmasının başlıca səbəbi onda güclü poetik potensialın mövcudluğundan və Sabiranə üslubun artıq “on iki kişinin məclisində” qərarlaşmasından irəli gəlirdi. Sözsüz ki, bu üslub birdən-birə yaranmayıb və yaran bilməzdi də. O, müəyyən tə-

kamül prosesi keçmişdi. Eyni zamanda, “Lisan bəlası” da meydana çıxanadək təxminən belə bir dövr keçmişdi. Deməli, tarixi-ictimai şəraitə uyğun olaraq Sabiranə və molla-nəsrəddinənə üslub paralel, daha doğrusu, qovuşuq şəkildə formalaşmış, kamula çatmışdır. “Molla Nəsrəddin”i zamanə özü yaratdığı kimi Sabiri də zamanə yaradıb, “Molla Nəsrəddin”ə yoldaş və silahdaş vermişdi (M.Arif). Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “Bir məclisdə...” şe’ri “Lisan bəlası”ndan iki aya yaxın əvvəl (birincisi 1906-cı il fevralın 10-da, ikincisi isə həmin il aprel 7-də) çıxmışdır. Odur ki, Sabirin “Molla Nəsrəddin”i oxuduqdan sonra bu üslubda şe’rlər yazmağa başlaması fikrinə düşmək faktik cəhətdən doğru olmazdı. Sabir satira üslubunun “ağırlıq mərkəzi” on iki kişinin məclisinə düşür. Ancaq bu yaradıcılıq manifesti elə proqram olaraq qala bilər, bəlkə də unudulardı. “Molla Nəsrəddin” öz gəlişi ilə hələ yenicə yaranmağa başlayan, bərkiməli bir ədəbi-bədii yaradıcılıq proqramına tərəfdar və həmməslək olmaqla, özünün də çoxdan bəri belə bir proqram üzərində çalışdığını göstərərək onun pərvəriş tapmasını, sürəkli inkişafını şərtləndirdi.

“Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” və “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!” satiraları arasındakı mövzu, ideya-bədii və üslub əlaqələri möhkəmdir. Hər iki şe’rin satirik dil və ifadə xüsusiyyətləri, ifşa üsulu eynidir. Hər iki əsərdə satirik tiplər danışdıqları ilə özləri özlərini ifşa edirlər. Burada Sabirin hadisəyə, tiplərin daxili aləmlərinin açılmasına heç bir müdaxiləsi görünmür. Müəllif tendensiyası qabarıq olmaqla bərabər, müəllif “mən”i zahirən arxa plandadır. Bütün hadisələr, ifşa hədəfinin daxili aləmi özünün bütün eybəcərlikləri ilə satirik tipin dialoq və monoloqları ilə açılır.¹ Hər iki satiradakı

1. “Həyat” qəz., 3 may 1906.

1. Bax: Mir Cəlil. Sabirin surətlər aləmi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 16. 23 dekabr 1960.

tiplərin ictimai mövqeləri, təfəkkür və danışiq tərzləri də eynidir. Mövzu və ideya, ifşa üsulu və bədii sənətkarlıq cəhətdən bir-birindən demək oar ki, fərqlənməyən bu əsərlər ("Bir məclisdə..." və "Millət necə...") eyni poetik təfəkkürün məhsullarıdır.

Bu danışiqqların heç biri digərinə bənzəmir. Onlar ifşa hədəfi olan tiplərin özləri qədər rəngarəng, özləri qədər xarakterikdirlər...

Sabirin satirik ifşa üsulları dialoqlarla, qarşı tərəfə müraciət şəklində giley-güzarla, bə'zən öyüd, nəsihətlə olur. Müşahidələr göstərir ki, bu üsulların da hər birini tipin xarakteri, mövzuya uyğun seçilən fikrin ifadə forması müəyyənləşdirir. Məsələn, "Əhval-pürsanlıq, yaxud qonşuma" satirasındakı

—Nə xəbər var, məşədi?

—Sağlığın!

—Az-çox da yenə?

—Qəzet almış Hacı Əhməd də...

—deyə baş-başa verən ictimai tiplərlə, "Bura say!" satirasındakı Zilli Soltanla camaatın dialoqunu, "Vah, bu imiş dərsi-üsuli-cədid?"—deyən köhnəlik tərəfdarı ilə "Çatlayır, Xalbacı qəmdən ürəyim"—deyə giley edən avam qadının danışığını eyniləşdirmək olmaz. Eyni zamanda "Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?!"— deyən satirik tiplə "Mən bilməz idim bəxtə bu cür nikbət olurmuş",— deyənləri yan-yana qoymaq mümkün deyil. Çünki onların hər birinin öz siması, öz düşüncəsi, öz danışiq tərzə var.

Sabirin "Səttarxana" şe'ri ilə Məhəmmədəli şaha həsr etdiyi "Doğrudan, Məmdəli, qeyrət həlal olsun sənə!" satirası arasındakı fərq milli azadlıq qəhrəmanı Səttarxanla despotluq nümunəsi Məhəmmədli şahın arasındakı fərq qədərdir.

Qeyd etdik ki, bir ədəbi məktəb olmaqla Sabir poeziya məktəbi "Molla Nəsrəddin"-in səhifələrində formalaşmış, kamala çatmışdır.

Bu işdə Cəlil Məmmədquluzadə həm jurnalın redaktoru, həm də mütəfəkkir kimi mühüm rol oynamışdır. O, "Molla Nəsrəddin"-in ideya-bədii cəbhəsinin öz məsləkdaşlarına aydın olmasına çalışmaqla bərabər, jurnala yeni müəlliflərin cəlb olunması üçün də əzəmət sərf etmədi. Digər məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələnin həllində də, yə'ni jurnalın ideya-bədii cəbhəsinin qüvvətləndirilməsi və müəlliflər kollektivinin yaranmasında Sabir satiralarının tə'sir gücü xeyli iş görmüşdür. Təsəffüfi deyil ki, Əli Nəzmi kimi şairlərin bir neçəsinin poetik ilhamı məhz Sabir istə'dadının tə'siri ilə hərəkətə gəlmiş və ya onlar molla-nəsrəddinanə, sabiranə üslubda yazıb-yaratmağa başlamışlar. Çox keçmədi ki, Sabir ədəbi məktəbinin əhatə dairəsi "Molla Nəsrəddin" səhifələrindən xeyli kənara çıxaraq ölkənin müxtəlif guşələrində çıxan mətbuat orqanlarına da sirayət etdi. Sabir öz inqilabi satira məktəbi ilə "Molla Nəsrəddin"-in müdafiə etdiyi demokratik cəbhənin möhkəmləndirilməsində aparıcı simalardan olmuşdur. C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı, Sabir də "Molla Nəsrəddin"-in ideya cəbhəsinin qüvvətlənməsində, mübariz inqilabi mövqe tutmasında, bir sıra məsələlərin qoyuluşu və həllində çox iş görmüşdür. "Molla Nəsrəddin" Sabiri bütün Yaxın Şərqdə tanıtdığı kimi, Sabir poeziyası da jurnalın oxucular arasında geniş yayılıb şöhrət qazanmasında mühüm rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin"lə Sabiri ayrı-ayrılıqda təsvir etmək mümkün deyil. Onlar eyni sosial-ictimai inkişafın yetişdirdiyi və biri digərini tamamlayan ekizlər təmsilindədirlər. Sabirin "Molla Nəsrəddin"də çıxan ilk şe'ri kimi, sonrakı satirlərinin bir çoxunun da jurnalda C.Məmmədquluzadənin felyetonları ilə alt-alta çap olunması hər iki müəllifin qələm məhsullarının mövzu və ideya baxımından bir-birin tamamlamaqla yanaşı, ictimai məzmun və müəllif mövqeyi cəhətdən vəhdət təşkil etməsindən irəli gəlirdi. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin "Niyə mən dərsdən qaçdım?", "Tərəqqi əlamətləri", "Qoloşapovun geri çağırılması", "Qanıyoğunlar", "Həmşəri", "Həqiqət" adlı felyetonları ilə Sabirin "Ol gün ki,..." "Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!", "Cəhd eylə sən ancaq...", "Etdi bu fələk...", "Hər nə versən, ver...", "Nolur şirinməzaq etsə...", "Zahida, gəl soyunaq bir kərə paltarımızı" kimi satirləri tənqid və ifşa hədəfi, ideya-məzmun cəhətdən bir-birini tamamlayıb inkişaf etdirən, qarşılıqlı əməkdaşlığın məhsulu kimi meydana çıxan əsərlərdir.¹ Burada diqqəti cəlb edən odur ki, hər iki yazıçı ictimai həyatda olan eybəcərliklərə eyni mövqedən və eyni vasitələrlə— ictimai satira ilə atəş açır. Hər iki müəllifə xas olan qüvvətli satirik istedad tərəqqi və inkişafa mane olan ictimai mənfiyyətlərə qarşı mübarizədə bu silahın, yəni satira silahının təsir gücünün daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Sabirlə C.Məmmədquluzadə arasındakı dostluq və yaradıcılıq əlaqələri şəxsi görüş, yazışma və fikir mübadiləsi yolu ilə də davam edirdi. Bütün bunların izi ayrı-ayrı məktub, sənəd və xatirələrdə, eləcə də "Molla Nəsrəddin" jurnalının poçt qutusu, teleqraf xəbərləri və s. bölmələrində qalmışdır. Faktlardan aydın olur ki, C.Məmmədquluzadə Sabirin istedad və bacarığına dö-

rin hörmət və ehtiram bəsləsə də, prinsipial məsələlərin həllində öz məsləkdaşına güzəştə getməmişdir. Məsələn: "Molla Nəsrəddin"in "Poçt qutuları"nın birində oxuyuruq: "Əbunəsr Şeybaniyə (Sabirin "Molla Nəsrəddin"də işlətdiyi gizli imzalandan biridir.—A.B.) — Bu səfərki şe'riniz çap olunmayacaq, çünki təkrardır".¹

Şairin həmin şe'ri əldə olmadığına görə təkrarın xarakteri haqqında söz demək çətindir. Hər halda buradan C.Məmmədquluzadə tələbkarlığı aydın görünür. Bundan başqa, mövhumat və cəhalətin tənqidində Sabirin oynadığı rol yüksək qiymətləndirən Mirzə Cəlil onun dindarlığını görəndə susa bilmirdi...

Sabirin 1906-cı ilin noyabrında "Molla Nəsrəddin" idarəsində olması barədə "Molla Nəsrəddin"in və Sabir ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndəsi Əli Razi Şamçızadənin şəhadəti vardır. Əli Razi öz ustadı ilə ilk dəfə məhz həmin vaxtda şəxsən tanış olduğunu yazır.² Qeyd edək ki, bu cür əlaqələr və görüşlər intensiv olmuşdur. Məsələn, 1908-ci il aprelin 8-də Tiflisdə olmasını Sabir özünü S.M.Qənizadəyə yazdığı 23 aprel 1908-ci il tarixli məktubunda xəbər verir.

Şübhəsiz, həmin gün Sabir "Molla Nəsrəddin" idarəsində olmuş, yeni yazdığı bir neçə satirasını da redaksiyaya təqdim etmişdir. Təsədüfi deyil ki, "Molla Nəsrəddin"in bundan sonrakı nömrələrinin (N15,16) hər birində Sabirin iki satirası dərc olunmuşdur.

Əlbəttə, Sabirin "Molla Nəsrəddin"lə çoxşaxəli və rəngarəng əlaqəsinin müqabilində bu faktlar dəryadan damcı kimidir. Artırılması mümkün olan (çətin olsa da) bu faktları gətirməklə demək istəyirik ki, Sabirin C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Ne'manzadə, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, Q.Şərifzadə və b. molla-

1. Ətraflı bax: Məmməd Məmmədov. İdeal qardaşları. Bakı, Azərənşr, 1967.

1. "Molla Nəsrəddin" jurn., 24 noyabr 1908, N47.

2. Bax: Sabir xatirələrində. Bakı, 1982, səh.91-92.

nəsrəddinçilərlə yaranıb möhkəmlənən ideya-məslək dostluğunun inkişafında bu görüş və müzakirələrin böyük rolu olmuşdur. Bütün bunlar ideya-məslək və yaradıcılıq əməkdaşlığı molla-nəsrəddinçilərin, o cümlədən Sabir dünyagörüşünün inkişafı üçün əhəmiyyətli idi. Çünki Sabir elə bir istedad sahibi idi ki, hər hansı bir məsələnin dərkində və həllində kiçik bir detal, yaxud işarə ona kifayət edirdi. Xüsusən, həmin dövrdə ciddi axtarışlar və mübarizə meydanına atılan şair ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni aləmdə baş verən hər bir hadisəyə dərhal reaksiya verir, qabaqcıl ictimai mövqedən çıxış etməyə can atırdı. O, "Molla Nəsrəddin"-in ideya rəhbərlərindən biri kimi həm qələmə aldığı satiralarında, həm də bəzən onlara nəslə yazdığı "müqəddimə"lərdə öz poeziya məktəbinin "ədəbi-estetik prinsiplərini e'lan..." və müdafiə edirdi. Sabirin bu xarakterli "müqəddimə"lərinin birində deyilirdi:

"Vallah, doğru sözdür ki, deyirlər: dünyanın hər işi dəyişilib. Doğrudan da dəyişilib, vallah dəyişilib, mənə də yəqin oldu ki, dəyişilib; necə ki, hamı da görür ki, dəyişilib. A kişi, baxırsan... amların əqidələri dəyişilib, yeməyin, içməyin, libasın, danışığın, getməyin, gəlməyin təhərləri dəyişilib; hətta qabaqkıları görə də: vanın da halı dəyişilib. Daha şair başına nə daş salsın? Məgər bu qədər dəyişiklik işləri görə-görə şe'rın qiyafəsin dəyişik demək mümkün olacaq? Odur ki, hərçi hıqqandım, hıqqandım ki, düzəldəm, elə dəyişik oldu ki, oldu. Allah bundan betərindən saxlasın! Sən də degilən: ilahi, aman! Hələ indi qulaq ver gör nə deyəcəyəm:

Adətimiz daş idi, də'va günü,
....."2.

1. Bax: İslam Ağayev. "Molla Nəsrəddin" jurnalında şe'r. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. I kitab. Bakı, Elm, 1979, səh.102.

2. "Molla Nəsrəddin" jurn., 27 oktyabr 1906, N30.

Bu, sanki Sabirin "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" satirası ilə e'lan etdiyi ideya-bədii, ədəbi-estetik yaradıcılıq proqramının izahı idi, dövr və zamanın dəyişməyinə müvafiq olaraq sənətin qarşısında duran yeni problemlər və bunun həlli yollarını şair həm şərh edir, həm də ona nümunə kimi qələmə aldığı satiralarını həmkarlarının və oxucuların mühakiməsinə verirdi. Beləliklə, Sabirin on iki kişinin məclisindən başladığı işi, yaradıcılıq proqramı "Molla Nəsrəddin" səhifələrində kamala çatmağa başladı.

Sabir əsasını qoyaraq bayraqdarlıq etdiyi ədəbi məktəbin ideya-bədii prinsiplərini həmişə müdafiə edir, vaxtaşırı təkmilləşdirirdi. Onun 1909-cu ildə qələmə aldığı "Ey annın ay, üzün günəş, ey qaşların kaman" misrası ilə başlanan satirası fikrimizə sübutdur. Bu satirada Sabir "bül-bülə, eşqə, gülə dair yalan fırladan" şairlərin illərdən bəri "gövhəri-yekdaneyi-ziqiymət"i çeynədiklərini və çeynədikcə də söz sənətini ucuzlaşdıraraq ictimai mündəricədən məhrum etdiklərini nəzərə çatdıraraq onların əməllərinə qəhqəhə çəkir. Şairin qəhqəhələri onun ifşa hədəfini karıxdırırdı...

Ciddi axtarışlar dövründə olmaqla, mübarizə meydanına atılan şair ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni aləmdə baş verən hər bir hadisəyə dərhal reaksiya verir, qabaqcıl ictimai mövqedən çıxış etməyə can atırdı. Təsadüfi deyil ki, o, Şamaxının da ictimai-mədəni həyatında yaxından iştirak edir və hər yerdə şair-vətəndaş kimi nümunə göstərirdi. Bu cəhətdən xalq şairinin məsələ, Şamaxıda açılan ilk müsəlman kitabxana-qiraətxanasının təşkili və fəaliyyəti ilə əlaqədar gördüyü işlər də diqqəti cəlb edir.

Birinci rus inqilabının tə'siri ilə verilən 17 oktyabr manifesti ölkədə gedən inqilabi dəyişikliyə xeyli vüs'ət verdi. Yerlərdə keçirilən ictimai-mədəni tədbirlərin sayı artdı. Şamaxı ziyalıları

və cavanları da fürsətdən istifadə edərək A.Minasazovun adı ilə qubernatora ərizə yazaraq şəhərdə ilk müsəlman kitabxana-qiraətxanası açmağa icazə istədilər. Eyni zamanda 1905-ci ilin dekabr ayında bir müsəmirə təşkil edərək, açmaq istədikləri kitabxana-qiraətxananın xeyrinə pul topladılar. Bina hazırlandı. Nəhayət, qubernatorun 1906-cı il 27 mart tarixli razılıq kağızı şamaxılıların intizarına son qoydu. Kitabxana-qiraətxananın açılışına qonaqlar dəvət olundu və mayın 7-də açılış mərasimi keçirildi. Bütün bu tədbirlərdə əvvəldən axıradək yaxından iştirak edən Sabir açılışda çıxış edərək şe'r oxudu. Xalqı maarif, mədəniyyətin qədrini bilib onu inkişaf etdirməyə çağıran şe'r hamının xoşuna gəldiyi üçün müəllif— Sabir mahud bir xələtlə mükafatlandırıldı. Bu fakt Sabir istədadına müasirlərinin verdiyi yüksək qiymət kimi maraq doğurmaqla, şairin poetik dünyasının e'cazkar təsir gücünü əyani göstərməyi ilə də qiymətlidir.

Kitabxana-qiraətxana üçün Şamaxıda Cəbi bazarında Hacı Səfədr Məhərrəmovun evi ayda on manata kirayə tutulmuşdu. O, "Molla Nəsrəddin", "Türk", "Tazə həyat", "İrşad", "Tərcüman", "Bürhani-tərəqqi", "Vətən", "Həblül-mətn", "Kaspi" və s. mətbuat orqanlarını alırdı. Daha şəhər cavanları boş vaxtlarını küçədə veyillənməklə keçirmirdilər.

Kitabxana-qiraətxananın fəaliyyətini təmin etmək üçün otuz nəfərdən ibarət cəmiyyət yaradılmışdı. Cəmiyyətə A.Minasazov, M.Ə.Sabir, Ə.M.Mustafayev, N.Sadiqov, A.Hüseynov, H.Musayev, H.S.Məhərrəmov və b. daxil idi. Kitabxana-qiraətxananın fəaliyyətini təmin etmək üçün ona maddi vəsait lazım idi. Dövləti bu cür mədəniyyət ocaqlarının mövcudiyyəti maraqlandırmadığı üçün ona vəsait buraxılmırdı. Lazım olan vəsaiti əldə etmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biri teatr tamaşaları göstərmək idi. Cəmiyyət üzvləri N.Vəzirovun "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərini seçdilər. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki kitabxana-qiraətxananın təşkilindən əsas məqsəd xalqı maarifləndir-

mək yolu ilə nadanlığı, cəhaləti aradan qaldırmaq idi.

Mə'lumdur ki, "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərində də yeniliyə, elm və maarifə çağırış, qan düşmənciliyinə, nadanlığa e'tiraz ön plana çəkilmişdir. Əsərdə irəli sürülən maarifçi ideyaların tamaşaçılara daha qabarıq çatdırılması üçün Sabir tamaşaya hazırlıq vaxtı bir şe'r yazdı. İdeyaca "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərini addım-addım izləyən həmin şe'r hissə-hissə pərdələr arasında uşaqlar tərəfindən oxundu. Şe'rdə deyilirdi:

*Elmin izzəti payidar olur,
Cəhlin nikbəti canşikar olur,
Hər kəs elm oxur, bəxtiyar olur,
Millət elm ilə bərqərar olur.*

*Oxuyun, əzizlər, oxumaq zamanıdır!
Oxumaq hər adamın ədəbi nişanıdır!*

Sabirin bu şe'ri tamaşanın ideya-bədii keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi "Müsibəti-Fəxrəddin" əsərinin tamaşasında yığılan pul "kitabxana-qiraətxananın davamı üçün varidat çeşməsi" rolunu oynamalı idi, lakin özünü kitabxana-qiraətxananın cəmiyyətinin sıralarına sala bilən bəzi bədxahların təqsiri üzündən bu iş baş tutmadığı üçün tamaşadan yığılan pul "yetim uşaqların mənfəəti üçün" ayrıldı...

Şamaxının ziyalıları N.Vəzirovun bədii irsinə tez-tez müraciət edirdilər. Onlar 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri soyqırımın vurduğu zərəri aradan qaldırmaq üçün də əllərindən gələni edirdilər. Sabir bir tərəfdən milli qırğına qarşı siyasi-ictimai ruhlu şe'r və publisistik məqalələrlə çıxış edir, digər tərəfdən milli qırğından zərər çəkən qarabağlılara maddi yardım göstərmək üçün N.Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" əsərinin tamaşaya

qoyulmasında yaxından çalışırdı. Teatrın məsul müdirləri o dövrün qabaqcıl ziyalılarından olan Əlicabbar Orucəliyevlə Abdullabəy Şirəlibəyov idi. Sabir tamaşa üçün bilet satmaq və başqa təşkilati işlər görməklə yanaşı, mətbuatda tamaşadan əvvəl və sonra çıxış edərək həm əsərin oynanılacağı gün və yer haqqında məlumat vermiş, həm də tamaşanı təhlil etmişdir.

Əsər 1906-cı il avqustun 3-də Salamovların evində tamaşaya qoyuldu. Sabirin tamaşanın təhlilinə həsr olunmuş məqaləsi isə avqustun 10-da "Həyat" qəzetində dərc olundu. Burada o, görülən işi və bu xeyirli təşəbbüsü alqışlamaqla yanaşı, teatrın tərtibi, həvəskar artistlərin oyunları və s. barədə də ətraflı söhbət açmışdır. Məqalədə Sabir Qıdı kirvə roluna xüsusi diqqət yetirmişdir. Çünki ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımın qızğın bir dövründə müsəlman Hacı Qəmbərlə erməni Qıdının dostluğundan danışmaqla bu iki xalqın tarixən sülh şəraitində yaşadıklarını yada salıb hər iki xalqı yenidən o günlərə səsləmək dövrün aktual məsələlərindən idi. Sabir belə bir vacib və xeyirxah işə 1905-ci ildən "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" şe'ri ilə başlamışdı.

İctimai həyatda şairin fəaliyyət dairəsi get-gedə genişlənir, nüfuzu artırdı. Onun "Dəbistan" uşaq jurnalı ilə əməkdaşlığı da məhz nüfuz və fəaliyyət dairəsinin böyüməsindən irəli gəlirdi.

"Dəbistan"ın ilk nömrəsi 1906-cı il aprelin 16-da çıxdı və ictimai-mədəni hadisə kimi böyük əks-səda doğurdu; Nərimanov və müterəqqi fikirli digər ziyalılar onu təbrik edərək bu xeyirli işin davamlı olmasını arzuladılar. Mətbuatda jurnalın məqsəd və məramnaməsi təqdir olunmaqla, tutduğu qabaqcıl ictimai yola görə "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə müqayisə edən məqalələr çıxdı. "Molla Nəsrəddin" jurnalında həmin günlərdə çap olunmuş felyetonda da molla-nəsrəddinənə bir dillə "Dəbis-

tan" jurnalı alqışlanırdı. "Dəbistan" jurnalının nəşri müddətində "Molla Nəsrəddin" daim ona qayğı bəsləmiş, yeri gələndə məsləhət və tövsiyələrini əsirgəməmiş, "Dəbistan" maddi böhran keçirəndə isə alovlu vətəndaş qələmi ilə ictimaiyyəti ona köməyə çağırmışdır.

Sabir həm şair-vətəndaş, həm də molla-nəsrəddinçi kimi "Dəbistan"a rəğbət bəsləmiş, onun nəşrini alqışlamışdır. O, dövrün ziyalılarından "Mahmud əmi" deyə müraciət etdikləri Mahmud bəy Mahmudbəyovla jurnalın redaksiyasına gələrək onun redaktoru Əlisgəndər Cəfərzadə və digər əməkdaşlara təşəkkür etməyi özünə borc bilir. Fərsətdən istifadə edərək Ə.Cəfərzadə şairdən jurnal üçün şe'r istəyir. Sabir elə redaksiyadaca oturub "Məktəb, məktəb, nə dilgüşəsən?" misralı şe'rini yazır. Sabirin bu ilk mə'lum uşaq şe'ri "Dəbistan"ın 17-ci nömrəsində çıxmışdır. Jurnalın sonrakı fəaliyyətini də diqqətlə izləyən Sabir onun qapanmasını dərin təəssüf və kədər hissi ilə qarşılamış, öz şair-vətəndaş səsinə "Molla Nəsrəddin"də dərc etdirdiyi "Əlminnə-tü-lillah ki "Dəbistan" da qapandı" satirası ilə ucaltmışdır.

İkinci milli uşaq jurnalı olan "Rəhbər"də Sabirin iştirakı daha genişdir. Daha doğrusu, jurnalın birinci nömrəsindən başlayaraq, onun bağlanmasıadək bütün nömrələrində Sabir çıxış etmişdir. Xalq şairi jurnalın redaktoru M.Mahmudbəyov bir ağsaqqal kimi hörmət edir. Mahmudbəyov isə onun istə'dad və zəkasını yüksək qiymətləndirirdi. Odur ki, "Rəhbər"ın çıxarılmasına hazırlıq dövründən başlayaraq, Sabir də işə cəlb olunmuş və jurnalın məsləkini, məqsəd və məramnaməsini özündə əks etdirən "Şimdi fərsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün" şe'rini qələmə alaraq elə ilk nömrədən çıxış etmişdir. Oxucuları vətən və xalq yolunda çalışmaq fərsətini əldən verməməyə, gələcək

1. "Dəbistan" jurn., 20 dekabr 1906.

üçün xeyirli bir iş görməyə çağıran şair fikrini belə yekunlaşdırırdı:

*Feyzi-təhsilə məgər qabil deyil övladımız?
Ya məgər yox iktisabi-elmə iste'dadımız?!
Talibi-təhsil ikən külliyyətən əfradımız—
Hankı məktəbdən nə dərs alsın bu gün əhfadımız?*

*Yoxmu bir zihimmət olsun baisi-irşadımız?
Əlmədaris, əğniyə, sizdəndi istimdadımız!
Sizdən əlhəq qəlbi-millət, ruhi-ümmət şad olur!
Binəva Sabirlərin ancaq işi fəryad olur...*

Burada, çoxlarından fərqli olaraq, vətən övladlarının oxuyub öyrənməyə istə'dad və qabiliyyətləri olduğunu inamla söyləyən Sabir müasir tələblərə cavab verən məktəblərin yoxluğunu təəssüflə bildirərək əğniyaları bu xeyirli iş üçün maddi kömək göstərməyə çağırırdı. Şairin "Rəhbər"lə olan həm mə'nəvi, həm də əməli yaradıcılıq əməkdaşlığının fəallığında ictimai şəraitlə bərabər, M.Mahmudbəyovun, onunla Sabirin şəxsi dostluğunun da rolu vardır. M.Mahmudbəyov mahir bir pedaqoq kimi öz məsləhət və tövsiyələri ilə Sabirə kömək edir, şairi "Rəhbər"nin məsləkinə uyğun əsərlər yazmağa sövq edirdi. Məsələn, M.Mahmudbəyovun məsləhəti ilə Sabir Ə.Firdovsinin "Şahnamə" əsərindən bir parçanı tərcümə edərək çap üçün "Rəhbər" jurnalına vermiş və əsər hissə-hissə dərc olunmuşdur. Həm tərcümə üçün seçilən parçanın ideyasına, həm də dövrün tələbinə uyğun olaraq Sabir tərcümə etdiyi hissəyə özünün ictimai baxışları çərçivəsində orijinal bir hissə də əlavə etmişdir. Lakin müəyyən səbəblər və maddi çətinlik üzündən tezliklə "Rəhbər" jurnalı da öz nəşrini dayandırdı.

Sabir yuxarıda adını çəkdiyimiz "Əlminnətu lillah ki "Dəbistan"da qapandı" satırında "Dəbistan" jurnalı ilə yanaşı, "Rəhbər", "Təkamül", "İrşad" və s. mətbuat orqanlarının da bir-biri-

nin ardınca qapanmasını dərin təəssüf və kədər hissi, vətəndaş yangısı ilə qələmə almışdır. Satirada məktəb və maarif yolunda çalışan ziyahılarımıza, tərəqqipərvər millət xadimlərinə, onların çəkdiqləri zəhmətə dərin minnətdarlıqla yanaşı, irticanın hücumu və onun tənqidi ön plana çəkilmişdir. Kitabxana-qiraətxana açılışında fəaliyyəti, "Dəbistan", "Rəhbər" kimi uşaq jurnalları ilə, ümumən pedaqoji mühitlə sıx əməkdaşlığı "Molla Nəsrəddin"nin inqilabi demokratik ideologiyasının ideya-bədii rəhbərlərindən olan Sabirin dünyagörüşündə, eyni zamanda maarifçiliyində mühüm yer tutdığını göstərir.

Şamaxılı Mirzə Məhəmmədağa II Dövlət Dumasına deputat seçilmişdi. 1906-cı il iyunun 6-da onu təntənəli surətdə Şamaxıdan Peterburqa yola saldılar. Yolasalma mərasimi ilə əlaqədar olan ziyafətdə deputat bildirir ki, Şamaxıda realni məktəb açılması ilə əlaqədar qubernatorun razılığını almışam. Dumada da bu barədə məsələ qaldıracağam. Siz də hazırlıq görün. Elə oradaca ianə dəftəri açılıb realni məktəb üçün xeyli pul toplanaraq Abbasbəy Minasazovun sərəncamına verilir. Avqustun 27-də Şamaxıya gələn qubernator məktəb açılmasına icazə verildiyini bildirir. Realni məktəbə inspektor təyin olunan Leontiyev oktyabrın 6-da Şamaxıya gəlib işə başlayır. Bütün bu tədbirlərin yaxın iştirakçısı olan Sabir realni məktəblə əlaqədar olan işləri əvvəldən axıra diqqətlə izləmiş, bu haqda mətbuatda məqalə və şe'rlərlə çıxış etmişdir. Doğma yurdunda yeni tipli məktəbin açılmasını sevinclə qarşılayan şair bu məsələyə həsr etdiyi məqalə və şe'rlərində xalqı məktəbin qədrini bilməyə, oraya daha çox uşaq cəlb olunmasına çağırmaqla yanaşı, məktəbin açıldığı günlərdə "Molla Nəsrəddin"də dərc etdirdiyi şe'rində sabirənə bir üslubla uşaqlara belə "nəsihət" edirdi:

*Ey millətin ümmidi, dilü-canı, uşaqlar!
Validələrin sevgili cananı, uşaqlar!*

... Vəqt oldu həyəs etməyəsiz məktəbə, dərşə,
Tə'lim alastız hər nə ki, aləmdə betərsə.
Xeyri buraxıb, əxz edəsiz hər nə zərərsə,
Mail olasız hər işə kim, fitnəsə, şərsə,

Adət qilasız hərşvü-hədyanı, uşaqlar!
Siz neyləyəsiz məktəbi, mollanı, uşaqlar!

Şairin bu məzmununda, bu ruhda əsərləri bir silsilə təşkil edir. Məktəb və maarifə çağırışla kifayətlənməyən Sabirin bu əsərlərində, eyni zamanda, ictimai-mədəni tərəqqi düşmənlərinə, hər cür qaragüruha satira atəşi açması, əlbəttə, onun tutduğu tənqidi ralist sənətin ideya-bədii proqramına müvafiq idi.

Sabirin öz əsərləri, müasirlərinin yazıları və əldə olan müxtəlif tipli materiallar göstərir ki, xalq maarifinin inkişafı ilə bağlı bütün ictimai tədbirlər şairi özünə cəlb etmiş, o, həmin işlərə əlindən gələn hər hansı köməyi əsirgəməmişdir.

Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildə olan birinci qurultayının qərarları ilə əlaqədar yeni tipli məktəblər üçün müasir tələblərə cavab verən proqram və dərslərlərin hazırlanmasına başlanılmışdı. Sabir həmin tədbirlərdə yaxından iştirak edərək 1907-ci ildə çap olunan "Milli nəğmələr" məcmuəsinə "Məktəbə tərgib", "Birinci il" dərslərinə isə "Uşaq və buz", "Yaz günləri" şe'rlərini verdi. Şairin "Ağacın bəhsi", "Cütcü", "Qarğa və tülkü" əsərləri sonrakı illərdə "İkinci il" (1908) və "Yeni məktəb" (1909) dərslərlərində çap olundu. İdeya-bədii cəhətdən qüvvətli olan bu şe'rlərin əsas məziyyətlərindən biri onun uşaq psixologiyasına yaxınlığı ilə bərabər, böyük məs'ulyyət, səriştə və yüksək poetik istedadla yazılmasıdır. Təsədüfi deyil ki, həmin əsərlər indi də dillər əzbəri olmaqla, məktəb dərslərlərində ən parlaq səhifələri tutur.

Müasirləri F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, A.Səhhət, A.Şaiq və b. şairin uşaq əsərləri yazmaqda da böyük qabiliyyətə malik

olduğunu yüksək qiymətləndirir, öz işlərində tez-tez Sabirə müraciət edirdilər. Bu cəhətdən M.Mahmudbəyovun əməyi xüsusi qeyd edilməlidir.

A.Şaiqin də göstərdiyi kimi, Sabir və Səhhəti uşaq ədəbiyyatı ilə maraqlandıran Mahmudbəyov olmuşdur. O, hər iki şairin uşaqlar üçün yazdığı şe'rləri öz dərslərlərində çap edirdi. Bundan başqa, biz yuxarıda Mahmudbəyovla Sabirin "Rəhbər" jurnalında necə yaxından əməkdaşlıq etdikləri haqda bəhs etmişik. Lakin Sabirin, Səhhətin və başqa maarif və mədəniyyət xadimlərinin göstərdikləri qabaqcıl xidmətlərin üzərində ictimai mühitdə baş verən yeniləşmə prosesinin möhürünü görməmək ədalətsizlik olardı. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayına nisbətən ikinci qurultaya Sabirin münasibəti öz fəallığı və dərin ictimai məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Birinci müəllimlər qurultayı haqda Sabir yaradıcılığında şairin 1906-cı ildə yazdığı bir xəbərlə rastlaşırıqsa, ikinci qurultaya hazırlıq, onun gedişi və nəticələrinin Sabir tərəfindən daim ayıq bir şair-vətəndaş marağı ilə izləndiyinin şahidi oluruq. O, müəllimlər qurultayına münasibətini, qarşıda duran vəzifələr və çətinliklər barədə fikirlərini qurultay ərəfəsində və günlərində qələmə alıb "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi "Uçitellər" və "Müəllimlər siyezdi" satiralarında göstərmişdir. Tərəqqi düşmənlərinin qabaqcıl ictimai tədbirlərə mane olmaq cəhdlərini nəzərdə tutan Sabir müəllimləri ayıq olmağa, keçən ilki qurultayla əlaqədar aldıkları dərslərdən nəticə çıxarmağa çağırırdı. O, II müəllimlər qurultayının müzakirə edəcəyi məsələlərə də ayıq vətəndaş mövqeyi ilə münasibətini bildirir, diqqəti qarşıda duran mühüm aktual məsələlərə cəlb edirdi.

II müəllimlər qurultayı 1907-ci il avqustun 25-dən sentyabrın 5-dək keçirildi. Qurultaydan sonra Sabir "Zaman nə istəyir? Amma biz..." məqaləsi ilə çıxış edərək Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayının zamanın yeniləşmə, maarif və mədəniyyətə

tin, ümumən millətlərin inkişafı məsələləri baxımından tələbləri ilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələri, imkan və şəraiti ətraflı təhlil etmiş, cəmiyyətin inkişafı üçün gəncliyin, xüsusən ziyalı gənclərin öhdəsinə məs'ul vəzifələr düşdüyünü tutarlı dəlillərlə əsaslandırmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, birinci rus inqilabının tə'siri ilə dünyagörüşündə ciddi dəyişikliklər əmələ gələn Sabir "Molla Nəsrəddin"-in başında durduğu Azərbaycan inqilabi-demokratik ideologiyaya yiyələnməklə bərabər, dövrün ictimai-siyasi və mə'nəvi hadisələrinə getdikcə daha artıq, daha dərinlən müdaxilə edir, onun sosial fəallığı durmadan artırıldı.

Sabiri milli mətbuatın tərəqqisi məsələsi də çox narahat edirdi. Çünki o, Xalqın tərəqqi tapması üçün mətbuat orqanının böyük əhəmiyyət daşımasını başa düşür, mətbuatı xalqın görün gözü, eşidən qulağı, "ruhi-mə'nəvi"-si adlandırır. Ona görə də 1906-cı il sentyabrın 3-dən sonra "Həyat" qəzetinin bağlanması Sabirə dərinlən tə'sir etmiş və həmin ayın 26-da o, "İrşad" qəzetində "Mətbuat" adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Şair məqalədə göstərirdi ki, hər bir millətin mədəni inkişafı onun mətbuatının səviyyəsi ilə ölçülür. O, xalqın siyasi-mə'nəvi və milli şüurunun oyanmasında mətbuatın rolunu əsaslandırdıqdan sonra ruhanilərin, varlıların və bə'zi ziyalıların milli qeyrət hissindən məhrum olduqlarını göstərərək onları qonşu millətlərdən nümunə götürməyə çağırırdı. Sabirin vətənpərvərliyi dərin vətəndaşlıq hissi ilə aşılmaz aşığıdakı sözlərdən də görünür:

"Bu ar bizə yetməzmi ki, bir milyondan əskik qonşumuz səkkiz-on qəzet, jurnal saxlamağı bacara bilsinlər, yeddi milyona qədər biz himmətsiz Qafqaz müsəlmanları bildir iki ruznaməyə malik olduğumuzda, bu il üç edə bilmədiyimiz bəs deyil, birin də itirib oturduq".

O, millət nümayəndələrini, xalqı ayıq olmağa səsləyərək xə-

bərdarlıq edirdi ki, əgər "İrşad" da əlimizdən çıxsa, onda bir də heç vaxt belə bir müvəffəqiyyətə çatma bilmərik. Çünki Sabir yaxşı bilirdi ki, çarizmin yeritdiyi milli siyasət müsəlmanlara qarşı daha kəskin xarakter daşıyırdı. Təsədüfi deyil ki, XX əsrin axırlarında tərəqqipərvər ziyalıların milli mətbuat orqanı çıxarmaq üçün göstərdikləri bütün cəhdlər müxtəlif maneələrə rast gələrək səmərəsiz qalmışdı. Bu sahədə nəfəs genişliyi birinci rus inqilabının tə'siri ilə yaranmış, milli mətbuat orqanları da həmin fürsətdən istifadə ilə meydana çıxmışdı. Ona görə Sabir yaranmış vəziyyətdən səmərəli istifadə etməyi hamının vətəndaşlıq borcu sayır və öz həyəcan səsinə dönə-dönə ucaldırdı. Elə şirin həmin günlərdə "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi "Cavablar cavabı" satirası da mətbuat məsələsinə həsr olunmuşdur. Satira "Mətbuat" məqaləsi ilə mövzu və ideya cəhətdən vəhdət təşkil edir. Lakin "Cavablar cavabı" əsərində şair-vətəndaş çağırışı poetik vüs'ət kəsb etməklə, satirik ifşa gücü də kəskindir. Bu satirada öz oxucularını "millət düşününü açmağa" çağıran və bunun üçün "gop" etməyi yox, "qeyrətli" olmağı lazım bilən inqilabçı şair" (Ə.Mirəhmədov) yazdıqlarını əməli fəaliyyətində həyata keçirir, şəxsi nümunə göstərirdi. Fikrimizə 1906-cı ildə bağlanmaq təhlükəsi qarşısında qalan "İrşad" qəzetinin noyabrın 26-da "Ümummüsəlmanlara!" çağırışına Sabirin verdiyi əməli cavab sübutdur. O, həm qəzetin m'ixbiri, həm də vətəndaş kimi qısa bir müddət ərzində öz həmyerlilərindən iki yüzə qədər adamı "İrşad"a abunəçi olmağa razı salaraq həmin il dekabrın 5-də qəzetdə dərc etdirdiyi "Ləbbeyk icabət" adlı məqaləsində bütün Qafqaz müsəlmanlarını bu təşəbbüsə qoşulmağa səsləyirdi.

Başqa sahələrdə olduğu kimi, milli mətbuat orqanlarının əhəmiyyəti və aqibətləri barədə çap etdirdiyi yazılarda, mətbuat or-

qanlarının taleyi ilə əlaqədar əməli işlərdə də Sabir narahat təbiətli, uzaqgörən bir şair-vətəndaş kimi çıxış edir. Tərəqqi yolunda həm qələmi ilə, həm də əməli şəkildə çalışan şair gözü-müz önündə fəal bir ictimaiyyətçi kimi canlanır.

Şairi xalqın mə'nəvi tələbatı ilə yanaşı, maddi vəziyyəti də narahat edirdi. Çünki tərəqqi üçün bu iki cəhətin normal inkişafı vacibdir. Odur ki, yolların, körpülərin tə'miri, şəhərin abadlıq işləri, quraqlıq və bahalıqla əlaqədar yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün varlıları şirkət düzəltməyə çağırış və s. məsələlər də Sabiri narahat edir, o bu hadisələrə öz münasibətini bildirir, təkliflər verirdi. "Şəhərimizdə şirkətlər, zavodlar...", "Şamaxı uyezdi Bakı quberniyasının...", "Qədim Şamaxı şəhərinin...", "Vəsaiti mə'lumə ilə e'mali fikir..." və s. məqalələr dediklərimizə sübutdur. Akademik Məmməd Cəfərin dediyi kimi "bu kiçik yazılar bizə Sabiri daha yaxşı başa düşmək üçün böyük köməkdir. Belə ki, bu məqalə və məktublardan biz, heç olmasa bunu öyrənə bilirik ki, Sabiri əsrinin böyük sənətkarı, böyük xalq şairi səviyyəsinə çatdıran bir çox səbəblər olmuşsa, onlardan biri də onun "xurcunları çiynində qapan küncələrində taxıl almağa gələn kəndlilərin" qeydinə qalması, "təbii fəlakətlərə mə'ruz qalan Padar köçərilərinin" halına acıması, "qışın məşəqqətlərindən xilas olduqlarına görə sevinirəkən baharda da başsız sellərin qurbanı olan fəqərəyi-kasıbənin" dərdinə qalması... Girdman çayı üzərindən davamlı körpü salmaq arzusu ilə yaşaması və mədəniyyətə, yeniliyə güllə atanlara dərin nifrət bəsləməsi olmuşdur".¹

Əlbəttə, Sabiri yalnız öz xalqının maddi və mə'nəvi ehtiyac-ları maraqlandırmırdı. Humanist şair zamanın ən mütərəqqi, in-

1. Məmməd Cəfər. Vətənpərvər şair. "Kommunist" qəz., 25 iyul 1956.

qilabi ideyalarının, xüsusən o dövrün mətbuatında da geniş təbliğ olunan beynəlmiləlciliyin ümumbəşəri mahiyyətini dərindən dərk etdikcə onun azadlıq, tərəqqi, səadət, sosial tərəqqi haqqında arzuları getdikcə öz əhatə dairəsini genişləndirir və məzmuncə zənginləşirdi. Onu artıq təkcə doğma Azərbaycanın deyil, bütün məzlum Şərqi taleyi, azadlıq və nicat yolları düşündürürdü. Bu həqiqətə inanmaq üçün İran və Türkiyə inqilablarına Sabirin münasibətinə öləri nəzər salmaq kifayətdir.

1905-ci il rus inqilabının tə'siri ilə İranda da inqilab baş vermiş, məşhur Səttərxan hərəkatı aləmə səs salmışdı. Çarizm kimi İran şahlığı da xırda islahatlarla xalqı sakitləşdirməyə, inqilabi hərəkatın qarşısını almağa çalışırdı. Sabir uzaqgörənliklə hadisələrin bu cür gedişinin nə ilə nəticələncəyini əvvəlcədən duyaraq İran zəhmətkeşlərini yalançı islahat və və'dlərə aldanmamağa, qəflət yuxusundan oyanmağa, mübarizəni davam etdirməyə çağırır, inqilab rəhbərlərinin şə'ninə "Səttərxana!" kimi inqilabi mübarizəyə çağırış ruhlu nəğmələr qoşurdu.

Şair verilən xırda "azadlıqlara" aldananları "Nolur şirinməzaq etsə məni həlvayi-hürriyyət" satirasında tənqid edərək bu hadisələrin acınacaqlı nəticəsini də əvvəlcədən bildirirdi. Onun poetik qüdrəti, orijinallığı bir də onda idi ki, bütün bu ciddi mətləbləri yüksək bədii dillə, rəmzi şəkildə açırdı. Sabir göstərirdi ki, şahın verdiyi bu "hürriyyət" xəyalplovdan başqa bir şey deyil. Xalqın başı bu xəyalplovla aldadıldıqdan sonra onların bütün ümidləri irtica burulğanında qər q olacaqdır.

Doğrudan da, şairin fikrinə şübhə edənlər tapıldı. Lakin az sonra İran zəhmətkeşlərinin sadələvhlüyünə incə yumorla gülən Sabirin dediyi kimi "Hürriyyət" halvası doldurulan gəmi ona hər tərəfdən hücum edən dalğaların qoynunda batdı. Şair "Molla

1. "Molla Nəsrəddin" jurn., 20 oktyabr, 1908, N48.

Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi "Hə, de görüm, nə oldu bəs, ay balam, iddəaların?" və "İki cavablara bir cavab" satiralarında İran inqilabını dərinlən təhlil edərək, onun zəif cəhətlərini inandırıcı faktlarla göstərdi...

Bu satiralar Sabir uzaqgörənliyini, onun realizminin gücünü bütün parlaqlığı ilə bir daha açıb göstərdi.

Birinci rus inqilabının təsiri ilə Türkiyədə də inqilabi hərəkət gücləndi. 1908-ci ildə Sultan Əbdülməmidə taxtdan salan "Gənc türklər" hakimiyyəti ələ aldılar. İranda olduğu kimi Türkiyə inqilabının da sıraları müştəkkil deyildi. Digər tərəfdən İngiltərə, Fransa, Almaniya və Çar Rusiyası Türkiyənin mənafeyi ilə maraqlı idilər. Onlar bu ölkəni bölüşdürmək üçün əlverişli məqam gözləyir, eyni zamanda hadisələrin öz xeyirlərinə inkişaf etməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. V.İ. Lenin bütün bunları nəzərdə tutaraq yazırdı: "Gənc türkləri mö'tədillik və təmkinliyinə görə tərifləyirlər, yəni Türkiyə inqilabını zəif olduğuna görə, Osmanlı imperiyasında başlanmaqda olan proletar mübarizəsinə düşmən olduğuna görə tərifləyirlər, eyni zamanda da Türkiyəni əvvəlki kimi soymaqda davam edirlər".

Sabir də bu hərəkətin türk xalqına heç bir xeyir verməyəcəyini əvvəlcədən hiss etmişdi. O, Türkiyə inqilabının qızgın dövründə "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi "Osmanlılar, aldanmayın, allahı seversiz!" şe'rində türk zəhmətkeşlərini xəbərdar edirdi ki, onlar da iranlılar kimi aldanmasınlar. Məşrutə, qanuni-əsasi, hüriyyəti-əfkar sözlərinə inanmasınlar. Gözlərinin qarşısına iranlıların acınacaqlı aqibətlərini gətirsinlər. Şe'r "Qoca iranlı" imzası ilə yazılmışdır. Saikin dünyagörmüş, müdrik bir iranlı tarixin ibrət dərslərini, öz həmvətənlərinin başına gətirilən müsibətləri osmanlılara da xatırlatmaqda onları sayıqlığa çağırır. Publisistik ruhda, müraciət şəklində yazılmış bu şe'r də şair bildirirdi ki:

*Şad olmayın, ey sevgili millət vükəlası,
Osmanlıda cari ola qanuni-əsasi!
Qanuni-əsasi demə, iranlı əzasi,
İranlıların başlarının qanlı bəlası,
Oğlanları ölmüş analar matəmi, yası,
Dərlərsə sizə var bu işin sonra səfasi,—*

*Aldanmayın, aldanmayın, allahı seversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı seversiz!*

Hadisələrin sonrakı inkişafı Sabirin haqlı olduğunu göstərdi. "Gənc türklər" məğlub oldu. Ölkədə irtica yenidən qüvvətləndi. Bütün bunlar Sabirin ictimai-siyasi hadisə və proseslərə ayıq şüurla nəzər salıb nəticə çıxarma bacarığını göstərir. Ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədovun yazdığı kimi inqilab dövründə "təsvir etdiyi hadisə və insanların xarakterindən, daha doğrusu, inqilabın yüksəlib enməsindən asılı olaraq, Sabirin sözləri də müxtəlif qamada səslənirdi. Onun əsərlərində gah inqilabçıların qələbəsinin təsiri, sevinc, fərh, gah təhlükə gözlənilməsi ilə əlaqədar olaraq təşviş, gah da məğlubiyyət nəticəsində əməllə gələn qüssə, qəmginlik hiss edilir".¹

Sabiri öz "əsrinin ayinəsi" edən elə onun bütün varlığı, ruhu ilə ictimai hadisələrə bağlı olub, onları dərin realizm və yüksək sənətkarlıqla əks etdirməsidir. Birinci rus inqilabi hadisələrinə olduğu kimi, Şərqi inqilablarına da Sabirin münasibəti fəal, humanist, inqilabi-demokratik səciyyədə idi.

Inqilabi hadisələrə "Molla Nəsrəddin" jurnalı da fəal münasibət bəsləyir, bu haqda kəskin ruhlu, dərin mündəricəli rəngarəng materiallar çap edirdi. Təsədüfi deyil ki, Sabirin başqa əsərləri kimi, bu mövzuya həsr edilmiş satiralarının əksəriyyəti də "Molla Nəsrəddin"də çıxmışdır. Bu, Sabirlə "Molla Nəsrəddin"

1. Əziz Mirəhmədov. Sabir. Bakı, 1958, səh.278.

din”in qırılmaz ideya-bədii tellərlə bir-birilə bağlı olduğunu bir daha göstərir. İnqilabi hadisələrə, o cümlədən Türkiyə inqilabına və Sultan Əbdülhəmidin tənqidinə həsr olunmuş yazılara görə “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1907-ci ildə müvəqqəti olaraq bağlanıb onun fəal əməkdaşlarından olan Ömər Faiq Ne'manzadə doqquz gün həbsdə saxlananda xalq şairinin həmin hadisəyə münasibətinin mahiyyəti də Sabirlə jurnal arasındakı ideya-məslək əlaqələrindən irəli gəlir.

“Qafqaz şeyxülislamına iki dənə açıq məktub” felyetonu onsuz da “Molla Nəsrəddin”ə dərin nifrət bəsləyən qaragüruhçuların, din xadimlərinin sonsuz qəzəbinə səbəb olmuş və yerlərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalına qarşı kampaniyalar təşkil edilmişdi. Hakim dairələr jurnalın bağladılmasının əsl səbəbini—onun Türkiyə inqilabına fəal münasibət üstündə cəzalandırılmasını gizli saxladığı üçün çoxları, o cümlədən “Molla Nəsrəddin” əməkdaşları elə bilirdilər ki, bu əhvalata səbəb yuxarıda adını çəkdiyimiz felyeton və onunla əlaqədar qalxan kampaniyadır. Ona görə Sabirin həmin hadisə ilə əlaqədar “Molla Nəsrəddin” jurnalının davamçısı satirik “Bəhlul” jurnalında (1907-ci ilin oktyabrında) çap etdirdiyi “Şirvanda mühüm həvadis” felyetonunun əsas tənqid hədəfi dindarlar və qaragüruhçulardır. Eyni zamanda, xalq şairinin “Molla Nəsrəddin”ə olan sonsuz məhəbbəti bu felyetonda da öz əksini tapmışdır. Sabirin yazdığı kimi, qaragüruhçuların “Molla Nəsrəddin”ə düşmən münasibətinin əsl səbəbi jurnalın “...lap-lap-lap həqiqət sözləri bəpərvə söyləməyə cəsarət etməsidir”. Bu cür millət nümayəndələrini qeyrətsizlikdə günahlandıran Sabir mətbuat orqanlarının acınacaqlı taleyi haqqında dərin təəssüf və ürək ağrısı ilə yazır:

“Qəzetlərdən şikayət etməyə mühüm məsələ dedim. Bu sö-

1. “Molla Nəsrəddin” jurn., 1907, N22.

2. “Bəhlul” jurn., 1907, N7.

zümə gülürsən, ay qare? Həqiqəti bilsən ağlarsan. Sənə bir nümunə göstərim, bax”.

Sonra müəllif göstərir ki, bütün “qaragüruhçular hər bir tərəqqi, oyanış və tərpənişin səbəbini qəzetlərdə görür, ona görə də “qəzetlərin, ədiblərin məhv olmağın istəyir”lər. Mətbuatın qarşısında duran ictimai borc, bu borcu yerinə yetirməyin çətin və şərəfli olması haqdakı fikrini tutarlı dəlillərlə söylədikdən sonra Sabir üzünü yenidən oxucuya tutub deyir:

“İndi, ey möhtərəm qare, qaraüzülərin qəzetlərdən şikayət etməsi mühüm məsələ deyil də nədir?.. İndi bilərəm dayı gülürsən. Ümitsiz bir halda, boynun çiyində durmusan, dərin-dərin fikirlərə, qaranlıq xəyalata qərq olmusan...

Ah, Şirvan əhlinin vicdanı tək viranəzar olmuş vətən!

Ruhsuz şirvaniyanə san məzar olmuş vətən!..”

“Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrini davam etdirməyə başlayanda Sabir orada qələm və məslək dostu Ö.F.Ne'manzadənin həbs olunması ilə əlaqədar yazdığı “Soldumu gülzarın, ey Faiqi-Ne'man pəsər” satirasını çap etdirdi. Satirada Ö.F.Ne'manzadə zahirən haqsızlıqda günahlandırılarsa da, tamamilə aydındır ki, Sabir öz məsləkdaşının tərəfində duraraq onun acınacaqlı vəziyyətinə səbəb olan ədalətsiz dövrəni ifşa edir.

Yeri gəlmişkən Sabirin “Bəhlul” jurnalı ilə əməkdaşlığının tarixi və xarakteri haqqında deməliyik ki, xalq şairi bu jurnalın redaktoru Ələsgər Əliyevin onu jurnalda əməkdaşlığa dəvət edən məktubə 1907-ci il mayın 27-də cavab göndərərək imzasının gizli saxlanması şərtilə jurnalla əməkdaşlıq etməyə razılıq vermişdi.² Sabirin “Bəhlul” jurnalı ilə əməkdaşlıq etməsi təbii-

1. “Molla Nəsrəddin” jurn., 20 oktyabr 1997, N39.

2. Bax: Alxan Məmmədov. Bir məktub haqqında. “Azərbaycan” jurn., 1984, N7, səh.171-172.

dir. Çünki bu jurnal öz işində "Molla Nəsrəddin" ənənələrinin davamçısı kimi çıxış edirdi.

Xalq şairinin burada iştirakı həm də hər iki jurnal arasında ideya-bədii əlaqələrin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Onun "Bəhlul"-da çıxan ilk əsəri "Təraneyi-əsilanə" (N5) satirasıdır. Satirada Sabir fəhlə sinfinin oyanıb öz hüququ üstə "iddia" ilə çıxış etməsini razılıqla qələmə almaqla, istismarçı, tüfeyli zümrələri kəskin ifşa etmişdir. Zəhmətkeşlərə aşağı nəzərlə baxan istismarçıların fəhlə hərəkəti qarşısında dəhşətə gəlmələri onların nitqlərindən, danışq tərzlərindən aydın duyulmaqdadır. Bununla belə, öz sinfi psixologiyasından əl çəkə bilmədiyi üçündür ki, ictimai tip fəhlə hərəkətinə "narazılığı" bu cür bildirir:

*Nə soxulmusan araya, a başı bəlalı fə'lə?!
Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı fə'lə?!*

Azərbaycan ədəbiyyatında "Təraneyi-əsilanə" kimi inqilabi məzmunlu satiranın "Bəhlul"-da çap edilməsinin bir səbəbi jurnalın Bakıda çıxması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən burada fəhlə və kəndli mövzusunda üstünlük verilməsidir. Həmin əsərin ictimai-bədii kamilliyi isə Sabir realizminin get-gedə püxtələşdiyini, ictimai-siyasi hadisələrə daha fəal müdaxilə etdiyini və şairin dünyagörüşü, həyata baxışında ciddi irəliləyişlər baş verdiyini göstərməkdədir.

Sabirin "Bəhlul" jurnalına yazdığı məktubun bir əhəmiyyəti xalq şairinin həmin mətbuat orqanı ilə əlaqəsini göstərməkdədirsə, digər tərəfdən onun məişəti haqqında mə'lumat verməsi və əsərlərinin 1907-ci ildə daha çox imzasız çap olunmasının səbəblərini izah etmək cəhətdən də qiymətlidir. Məktubdan mə'lum olur ki, Sabir ailəsini dolandırmaq üçün bir dükən açıb kəsbkarlıqla məşğuldur. Eyni zamanda "Molla Nəsrəddin" jurnalındakı qiymətli satiraları Sabirin yazması qaragüruhçulara

mə'lum olduğu üçün onun maddi və mə'nəvi vəziyyəti ağırlaşmışdır. Xalq şairi daim tə'qib və təhqir olunur. Ona görə əsərlərini imzasız çap etdirmək məcrubiyyəti qarşısında qalmışdır. Lakin vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq Sabir ictimai aləmdə daha fəal iştirak etməyə çalışırdı. O, bir çox mətbuat orqanları kimi "Təzə həyat" qəzetinin də Şamaxı üzrə xüsusi müxbiri idi. Təsədüfi deyil ki, "Təzə həyat"-ın redaksiya əməkdaşlarından olan Mahmud Nədim Qaragözov 1907-ci ilin sonlarında həm qəzetə abunəçi toplamaq, həm də yerlərdə maarif və mədəniyyətin vəziyyəti ilə tanış olmaq üçün Azərbaycan rayonlarını gəzərkən dekabrın 15-də axşamüstü Şamaxıya gələrək Sabirlə görüşmüş, sonra qiraətxanaya və başqa mədəni-maarif obyektlərinə getmişdir. Qonaq həm şəhərin mədəni səivyyəsinə narazı qalıb, həm də onun abunəçi toplamaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnsə də, Sabirin və digər şamaxılıların qonaqpərvərliyindən razılıq hissi ilə danışmışdır.¹

Sabir mahir bir sənətkar olmaqla, ilk baxışda adi görünən hər hansı əhvalatdakı ictimai məzmunu aydınlığı ilə gördüyü kimi qabarıq şəkildə əks etdirir. O, Şamaxıda M.N.Qaragözovun başına gələn əhvalatlarla əlaqədar qələmə aldığı "Töhmət edir qəzetçilər...", "Sual-cavab", "Bərəkallah", "Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi!" və s. satiralarında da məişət hadisələrindəki ictimai məzmunu qabarıqlığı ilə üzə çıxarmış, dövrün ətəlet və cəhalətini satira atəsinə tutmuşdur. Əlbəttə, biz burada həmin satiraların sırf avtobioqrafik əsər olması iddiasından uzağıq. Düzdür, o dövrkü mətbuatda Şamaxı müsəlman məktəb və qiraətxanasının bərbadlığı, onların ictimai-milli mənlilik şüurunun aşağı olması haqda çoxlu material var. Eyni zamanda həmin sa-

1. Bax: Alxan Məmmədov. M.Ə.Sabirlə "Təzə həyat" qəzeti əməkdaşının görüşü. Azərbaycan SSR EA-nın mə'ruzələri. XLI cild. Bakı, Elm, 1985, N7, səh.70-73.

tiraların Mahmud Nədimin Şamaxıda olduğu günlərdə yazılıb "Molla Nəsrəddin"də çap olunduğunu nəzərə alıb, onları M.N.Qaragözovun 1908-ci il 1 və 2 yanvar tarixli "Təzə həyat" qəzetində yol qeydləri və Sabirin vəfatından sonra qələmə alaraq "Nicat" qəzetində çap etdirdiyi xatirəsinin işığında təhlil etdikdə adları çəkilən əsərlərin həm də avtobiografik xarakter daşmasına şübhə yeri qalmır. Ancaq təxminən bu cür vəziyyət inqilabdan əvvəlki Azərbaycanın hər yerində, hətta bütün Yaxın və Orta Şərqdə də hökm sürürdü. Odur ki, başqa əsərləri ilə yanaşı, şairin bu satiraları da dövrün mənzərəsini özündə əks etdirirdi. Həm də Sabir istə'dadının ümumiləşdirmə gücü həmin əsərləri yüksək sənət nümunəsi səviyyəsinə qaldırmışdır. Bu fakt həm Sabir yaradıcılığının onun yaşadığı ictimai mühitin əks-sədası, ədəbi-ictimai güzgüsü olmaqla üzə çıxdığını bir daha təsdiqləyən detal kimi qiymətlidir, həm də sənət əsərinin dəyərinin onun həyat hadisələrinə nə dərəcədə yaxın olması ilə ölçüldüyünü göstərir. Deməli, sənətkar öz həyatında baş verən, yaxud gördüyü və eşitdiyi hadisələrə, keçirdiyi hisslərə ümum-milli, ümumbəşəri məzmun aşılaya bilirsə, həmin əsər xalqın qəlbində əbədi məskən salaraq daim tərəvətli qalır. Sabir sənəti də bu məziyyətlərə malik olması ilə daim tərəvətli və bahar ətirlidir!

İctimai-ədəbi fəaliyyət dairəsi ilə bərabər, şairin nüfuzu, müasirləri ilə qarşılıqlı əlaqələri genişləndirdi. Bu əlaqə və münasibətləri dərindən öyrəndikdə onların işığında Sabirin böyüklüyü daha qabarıq şəkildə görünür. Təsadüfi deyil ki, həmin məsələnin ayrı-ayrı cəhətləri barədə elmi ədəbiyyatda, yeri gəldikcə, danışılmış, professor Abbas Zamanov isə öz tədqiqatını **"Sabir və müasirləri"** (Bakı, 1973) mövzusunda həsr etmişdir.

Müəllif apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq Sabirin "öz

zəmanəsində necə qarşılınması, müasirlərinin şairə münasibəti, onların Sabir satirası üzərində apardıqları ədəbi təhlilləri, habelə şairin öz müasirləri olan yazıçılarla qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq etmiş, ümumiləşdirilmiş nəticəyə gəlməyə, konkret fikirlər söyləməyə çalışmışdır". Təkrara yol verməmək üçün burada Sabirin H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə, M.Hadi, Şamaxıdakı məktəblərdən birinin müdiri Əbdülxalıq əfəndi, Şamaxı qazisi və b. müasirləri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin bə'zi mühüm, indiyədək toxunulmamış, yaxud az toxunulmuş cəhətlərindən bəhs etməklə şairin ictimai-ədəbi fəaliyyəti və şəxsiyyəti, göstərdiyi hər hansı xidmətin, etdiyi hərəkətin məzmun və mahiyyəti barədə olan mövcud təsəvvürü imkan daxilində genişləndirməyə və aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Xalq şairini xalq və millət yolunda mütərəqqi xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətlərin taleyi, onların xatirələrinin əbədləşdirilməsi məsələləri daim düşündürmüş, narahat etmişdir. Bu barədə rastlaşdığı hər hansı haqsızlıq və e'tinasızlıq onun vətəndaş qəlbini ağrıdaraq kəskin satira qələminə hədəf olmuşdur. Məsələn, görkəmli ictimai xadim Həsənbəy Zərdabinin xatirəsinə şairin həmyerlilərinin e'tinasız münasibəti Sabirin kəskin e'tirazına səbəb olmuşdur. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi "Yadigar" felyetonunda şamaxılıların H.Zərdabinin vəfatı və ruhu müqabilindəki hörmətsizliyini tənqid etmiş, Zərdabinin Şamaxı camaatının boynunda böyük minnəti olduğu halda, şamaxılıların onun ölümü ilə əlaqədar bir başsağlığı teleqramı belə vurmadıqlarına dərindən təəssüflənmişdir. Tərəqqipərvər ziyalıların (Sabir də bunların arasında idi) Zərdabinin xatirəsinə əbədləşdirmək üçün onun adına yeni üsullu məktəb açmaq təşəbbüsünün qaragüruhçuların tə'siri ilə soyuqqanlıqla qarşılınmasına, mərhumun ruhuna heç olmasa, kasıb balalarından birinin məktəbdə pulsuz, yaxud xalq hesabına oxudulması qərarının söz olaraq qalmasına acı-acı gülmüşdür. Çünki Zərdabinin nəin-

ki şamaxılıların, hətta bütün millətin tərəqqisi, vətənin çiçəklənməsi yolunda göstərdiyi xidmətlər əvəzsizdir. Sabir millətin "mə'nəvi atası" hesab etdiyi H.Zərdabinin şəxsində xalqın görkəmli bir ictimai xadimi itirdiyini dərinlən dərk edərək onun vəfatına yazdığı şe'rdə deyirdi:

...Ey həqiqi mücahidi-islam!
Nəşri-irfanda etdiyincə davam—
Səni alama yaxdı yoxsa avam?
Gedişin kəsrəti-mihəndənmi?

Yoxsa əkdikə tuxmi-sidqü-səfa
Səni təkdir edirmi əhli-cəfa?
Gözlədikə bu yolda şərti-vəfa,
Görmədin yardım əhli fəndənmi?

Ey əkinçi, məzaratında
Bulmadınsa səmər həyatında,
İştə həngəməyi-məmatında
Bu tənəbbüt deyil Həsəndənmi?

Burada şairin məqsədi yalnız böyük maarifpərvərin ölümündən doğan ümumxalq kədərini ifadə etmək deyildir. Xüsusilə üçüncü bənd aşkar göstərir ki, Sabir mərhum həmvətəninin "Əkinçi" qəzetini nəşr etməklə vətən torpağına "irfan" və "sidqü-səfa" toxumu səpməsini, "Cəfa əhli"ndən, yə'ni tərəqqi və mədəniyyət düşmənlərindən olmazın pisliklər gördüyünü və nəhayət, onun bəslədiyi arzuların artıq yavaş-yavaş həqiqətə çevrilməyə (şe'rdə: tənəbbüyə) başladığını təsvirə daha artıq mə'nə və əhəmiyyət vermişdir. Qədrşünaslıq və minnətdarlıqla yazılmış bu şe'rdə H.Zərdabiyə abidə qoyulması arzusu da diqqətə cəlb edir. Şair həmin arzunu və cəhəlpərəstlərin, avam camaatın bu işi görə bilmədiklərini, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yenə Həsənbəy Zərdabinin vəfatı və onun xatirəsinə bəslənən soyuq münasibətin tənqidinə həsr etdiyi "Yadigar" felyeto-

nunda da nəzərə çatdırmışdır.

İctimai-mədəni həyatda passivlik, böyük tarixi şəxsiyyətlərin xatirəsinə laqeyd münasibət, bütün bunların nəticəsində keçmişdə "ürəfa məskəni" olan Şirvanın öz əvvəlki mövqeyini itirməsi Sabirin vətənpərvər təbiətini cərəyana gətirən bələlər, nöqsanlar, dərdlərdir:

Həsənim, şimdi qıl behiştə xüram,
Onda Seyyid Əzimə söylə salam:
Key məhin şairi-bədi, kəlam
Bir xəbər tutmasan vətəndənmi?

Ürəfa məskəni olan Şirvan
Cühəla xəbəhədir əl'an;
Bizi iğfal edən bu nüktmə həman
Kəndimizdən deyil, zəmandənmi?

Bütün bu sətirlərdə xalqı xabi-qəflətdə, cəhəlpərətdə, vətəni isə bərbad halətdə görə şairin sonsuz kədər hissi duyulur. Sabir bu acınacaqlı vəziyyətin günahını zamanədən çox həmvətənlərinin özündə görürdü. O, müasirlərini sələflərinin şöhrətini nəinki qorumağa, hətta daha da inkişaf etdirməyə çağırırdı.

Bu mövzu şairi ömrü boyu düşündürmüşdür. O, 1911-ci ildə qələmə aldığı "Vaqiyyə-yubileykarane" şe'rində həmin məsələyə yenidən qayıtmış, Şirvan torpağının yetirməsi olan Xaqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani, S.Ə.Şirvani kimi klassiklərlə yanaşı, H.Zərdabi, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov və başqa xadimlərin vətən, xalq qarşısında göstərdikləri xidmətlərinin layiqincə qiymətləndirilməsini arzulamışdır. Bu əsərlərdə müəyyən məhəlli notlar olsa da, böyük şair adları çəkilən şəxsiyyətləri bütün vətənin və xalqın övladları, xadimləri sayır. Çünki onlar Şirvan torpağının yetirmələri olsalar da, gördükləri iş, etdikləri xidmətlər ümumxalq, ümumvətən əhəmiyyəti daşıyır. Odur ki, H.Zər-

dabinin vəfatından doğan kədəri ümumxalq kədəri kimi qəbul edən şair ona vətən və xalq yolunda göstərdiyi xidmətlər müqabilində verilən dırnaqarası qiymətə qəti e'tirazını bildirirdi. Realist satiralarında gördüyümüz dərin sosial məzmun, dövrün, zamanın tələblərinə cavab vermək arzusu xalq şairinin başqa əsərləri kimi, indicə yad olunan felyeton və şe'rləri üçün də səciyyəvidir.

H.Zərdabidən bir neçə ay sonra — 1908-ci ilin fevralında Şamaxı qazisi Hacı Məcid əfəndi vəfat etdi. Şamaxılıların böyük hissəsi H.Zərdabi kiim mütərəqqi bir adama yas saxlamadığı halda Hacı Məcid əfəndiyə hörmət əlaməti olaraq bir neçə gün matəm saxlayıb dükən-bazarı da açmadılar. Qazinin ölümündən Sabir də kədərlənmişdi. O, tə'ziyədarlığın ikinci günü "Çünki vücudi alim bir ne'məti-xudadır", beşinci günü isə "Ey müsibət-zadə dindaşlarım, etdikcə nəzər" misralı mərsiyə yazmışdır. Mərsiyələr tə'ziyə məclislərində oxunmaqla bərabər, mətbuatda da çap olunmuşdur. Sabir kimi bir adamın bu addımı başqa qələm yoldaşları ilə yanaşı Cəlil Məmmədquluzadəni də narazı salmış və o, "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdirdiyi "Təəssüf" felyetonunda üstüörtülü şəkildə qələm dostunu tənqid etmişdir.

Sabir "Molla Nəsrəddin" ədəbi-ictimai fikir və mübarizə məktəbinin qabaqcıl nümayəndəsi və ideya rəhbərlərindən biri olmaqla jurnal redaktorunun da ən çox hörmət və ehtiram bəslədiyi şəxsiyyətlərdən idi. C.Məmmədquluzadə bir redaktor və ideya rəhbəri kimi "Molla Nəsrəddin" əməkdaşlarına qayğı və tələbkərliliklə yanaşırdı. Həmin qayğı və tələbkərliliyi əvvəlki səhifələrdə gördüyümüz kimi "Təəssüf" felyetonunda da asanlıqla müşahidə etmək olar. (Bu cür tələbkərlilik dost qayğısını sonrakı illərdə də görüb haqqında danışacağıq). Burada mühüm bir cə-

həti nəzər almaq lazımdır ki, C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir "Molla Nəsrəddin"-in ideya-bədii rəhbərləri kimi məsləkdaş olsalar da, ayrı-ayrı fərdiyyət kimi dünyagörüşləri və həyata baxışlarında incə fərqlər olmamış deyildi. Bu cür fərqlər şübhəsiz, hər iki şəxsiyyətin məişəti, təhsili, fəaliyyəti, mikromühiti və sairə bağlıdır və həmin səbəblərin diqqətlə araşdırılması eyni zamanda Sabirlə C.Məmmədquluzadənin dünyagörüşündə mövcud olan fərqləri, onların səbəblərini aydınlaşdırmağa da kömək edərdi. Bunu Sabirin bioqrafiyasından, şəxsiyyətindən söhbət açıldığı halda belə bir məsələnin üstündən sükutla keçilməsi "cəhdinin" qeyri-obyektiv addım olması fikri və hökmü də tələb edir.

C.Məmmədquluzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında dünyəvi elmlərin, klassik ədəbiyyatın, bolşevik mətbuatının, digər fəlsəfi-etik tə'limlərin, 1905-ci ildən sonra Azərbaycanda geniş yayılan marksizm-leninizm ideyalarının rolu haqqında elmi ədəbiyyatda az yazılmamışdır. Bu ideya qaynaqlarının bir çoxu Sabir dünyagörüşünün formalaşmasına da tə'sir göstərmişdir. Lakin burada "adi şüur" səviyyəsində olan yerli mühit və təsəvvürlər də qüvvətli rol oynamışdır. C.Məmmədquluzadənin Qori müəllimlər seminariyası kimi dövrün qabaqcıl maarif ocaqlarından birinin yetişdirməsi olmasının, Tiflisin qaynar ictimai-ədəbi mühitində çalışmasının, tələbəlikdən bolşevik əqidəli adamlarla yaxınlıq etməsinin və sairin müqabilində Sabirin heç bir tədris müəssisəsində oxumadığını, ömrünü əsasən Şamaxıda keçirməsini, hər addımda nüfuzlu din xadimləri ilə təmasda olmasını və s.-də deyilənlərə əlavə etsək, iki şəxsiyyət, iki dünyagörüşü və hər hansı hadisəyə bəslənən iki münasibət arasındakı tənəsübün hardasa uyğun gəlməyəcəyi ehtimalına təbii hal mimi baxmalı olarıq.

Əldə olan materiallardan aydın olur ki, Hacı Məcid əfəndi Şamaxıda və ətraf yerlərdə dindar mühit arasında böyük hörmət

və nüfuz sahibi olmuşdur. O, yeri gələndə bu nüfuzdan və qaziliyindən məharətlə istifadə etmişdir. Şamaxı qazısının fəaliyyətində dövrünə görə bə'zi mütərəqqi cəhətlər də olmuşdur. Bu da onun dövrün, zamanın yeniləşmə tələbini duyaraq, onunla ayaqlaşmaq cəhdindən irəli gəlmişdir. Həmin cəhəti nəzərdə tutan Ö.F.Ne'manzadə (1902-ci il zəlzələsindən əvvəl o, Şamaxıda müəllim işləmiş və Hacı Məcid əfəndini şəxsən tanımışdı) yazırdı: "Hacı Məcid əfəndi yaxşı natiq və psixoloq idi. Yeniliyə, yeni üsulla tərəfdar kimi görünürdü... Bu işə məktəbdə uşaqlarını oxutmaq istəyən alverçilərin xatiri üçün idi.

Camaatın az-çox yeniliyə doğru getdiyini, gələcəkdə yeniliyin, yenilərin qüvvətlənəcəyini duyurdu. Buna görə də istər məsciddəki və'zlərində, istərsə tez-tez olan qonaqlıqlardakı söhbətlərində... dini şüarları təkyə edərək yeniliyin, az-çox zamana uymanın faydasına danışardı... Yenilərlə yenicə, köhnələrlə köhnəliyə dair söylərdi".

Həqiqətən, Hacı Məcid əfəndi erməni-müsəlman qırğını zamanı, 1906-cı ildə Qarabağ zərərdidələrinə maddi yardım göstərmək üçün ianə toplanmasına xeyli kömək etmişdir. Sabirin həmin vətəndaşlıq tədbirlərində yaxından iştirak edərək görülməli tədbirləri bəyəndiyi haqda əvvəlki səhifələrdə bəhs etmişik. Həmin günlərdə Hacı Məcid əfəndinin bir qazı kimi, Qarabağ zərərdidələri ilə əlaqədar gördüyü işlər Sabirin nəzərindən yayınma bilməzdi. O da mə'lumdur ki, erməni-müsəlman davasının müsəlmanlarla ermənilərin birgə yaşadığı Şamaxı kimi bir yerdə olmamasında hər iki millətin dini rəhbərlərinin müəyyən xidmətləri vardır. Bu da Sabiri məmnun etmiş və şair məqalələrində Şamaxıda erməni-müsəlman davasının baş verməməsi üçün dini rəhbərlərin gördüyü işlərdən razılıqla danışmışdı. Şübhəsiz, bu tədbirlərdə dini rəhbər kimi Hacı Məcid əfəndi də fəal iştirak etmişdi.

XIX əsrin II yarısında xüsusən Şirvan əyalətində, o cümlə-

dən Şamaxı ətrafında və şəhərdə təriqətçilik güclənmişdi. Sabir də dövrün qabaqcıl görüşlü ziyalılarından olan H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Mahmudbəyov və b. kimi təriqətçiliyə qəti düşmənin münasibəti bəsləmiş, bu hərəkətin xalqı ətəlt və cəhəlt girdabına daha sür'ətlə sürükləməsini, xalqı parçalamasını öz yaradıcılığında dəfələrlə tənqid edərək xalqı birliyə və tərəqqiyə çağırmışdır. Təriqətçilik, o cümlədən sünnilik və şiəliyin və-tənə və millətə vurduğu zərərin tənqidi Sabir yaradıcılığının lap ilkin mərhələsindən başlayaraq sonuna kimi davam etmişdir. "Baba sünni...", "A şirvanlılar" və s. satiralarından başqa "Sual-cavab", "Müəllimlər siyezdi", "Fəxriyyə" və s. əsərlərdə də sünnilik və şiəliyin zərərlərindən bəhs olunmuşdur. Sabir bu işləri də əsl şair-vətəndaş mövqeyindən yerinə yetirirdi. Hacı Məcid əfəndi də sünnilərlə şiələr arasındakı ixtilafları sakitləşdirir, təriqətlər arasında daima sülh olmasına çalışır və müvəffəq olurdu. Onun bu fəaliyyəti də xalqı əmin-amanlıqda saxlayırdı. Sabiri də qazinin gördüyü işin məhz bu tərəfi razı salırdı.

Bundan başqa, Sabiri ömrü boyu maarifin, məktəblərin inkişafı məsələsinin narahat etməsini, başqa materiallarda olduğu kimi, yuxarıda Ö.F.Ne'manzadədən gətirdiyimiz sitatda da Şamaxı qazisinin dövrün yeni tipli məktəblər açmaq tələbi ilə ayaqlaşmağa çalışmasını da nəzərə almaq lazımdır. Bir faktı da unutmamaq olmaz; mə'lumdur ki, Sabir "Molla Nəsrəddin"də və başqa mətbuat orqanlarında inqilabi ruhlu satiralarla çıxış etdiyi üçün qaragüruhçuların tə'kid və tə'siri ilə tə'qib və təkfir olunurdu. Bu çətin anların birincisi Hacı Məcid əfəndi qaragürahçuların cəngindən Sabiri xilas etmişdi. İslam dinində ölənin dənizə atılması qadağanı, onun ancaq yaxşılıqlarını xatırlayıb, rəhmət oxumaq haqqında mövcud qaydanı və Sabirin dindar bir müsəlman kimi bu qaydaya riayət etməsini də nəzərə alsaq, onun Hacı Məcid əfəndiyə belə yanlıq növhələr həsr etməsinin obyektiv səbəbləri xeyli aydınlaşar. Bundan başqa, Hacı Məcid

əfəndi din alimi idi. Sabir də onu daha çox alim kimi yad edirdi. Bütün bunların əksinə olaraq, C.Məmmədquluzadə din xadimi adında heç bir adamın xeyirxahlığına qəti surətdə inanmırdı. Yeri gəlmişkən böyük şairin dinə münasibətinin bə'zi spesifik cəhətlərinə diqqət yetirək.

Sabir haqqında yazan tədqiqatçıların, demək olar ki, hamısı onun dinə münasibətinin elmi təhlilini verməyə çalışmış və təbii ki, bu məsələdə müxtəlif mövqedə durmuşlar. Alimlərin bir qrupu şairin yaradıcılığı ilə şəxsiyyəti arasındakı sərhədləri incəliyinə qədər araşdırmadan onu gah dindar, gah ateist adlandırır, bə'ziləri Sabirin dinə münasibətdə idealist mövqedə durduğunu söyləyir, digərləri isə heç bir ədəbi-tarixi faktla hesablaşmadan xalq şairini ateist e'lan edərək bu yolla, guya, onu gözü-müz qarşısında bir az da ucaldırlar. Bu məsələdə Ə.Mirəhmədov, M.Cəfər, M.Məmmədov və A.Zamaovun tutduğu mövqe daha obyektiv və inamlıdır. Sabirin dinə münasibətindən xüsusi bəhs edən Ə.Mirəhmədov onun bir şəxsiyyət kimi dinə inanmasını xalq şairinin dünyagörüşünün zəif nöqtəsi kimi göstərmiş, eyni zamanda, yaradıcılığının obyektiv tə'sirinin dinin əsaslarını sarsıtması faktını xüsusi qeyd etmişdir.¹

Sabirin dinə münasibətindən danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, o, bir şəxsiyyət kimi dinə inanmış (hansı dinə və necə?—Bu barədə sonra), lakin bu onun realist sənətkar kimi öz dövrünün, yaşadığı mühitin real bədii rəsmini verməsinə qətiyyən mane olmamışdır. Sabirin yaşadığı dövr təlatümlü, ictimai-siyasi və mədəni oyanma dövrü idi. Ölkənin mərkəzlərində şö'lələ-nən zəka və inqilab qığılcımları get-gedə ucqarlara da yayılır və yavaş-yavaş alova çevrilib yüzilliklər boyu hökm sürməkdə olan istismar dünyasını qarsır, sanki bir təmizlənmə, saflaşma prose-

si gedirdi. Dünyanın yeniləşmə alovu köhnəliyin üfunət ocaqlarını bürüdükcə həyəcan, təşviş, şikayət, qəzəb nidaları daha çox eşidilirdi. Məzlum kütlələr arasında tərپəniş, oyanma, öz hüquq və ləyaqətini dərk etmə duyğusu qüvvətlənirdi. Bu isə “köhnə-ləri”, “yaşdılar” heç cürə razı sala bilmirdi. Onlar öz “həmcinslərini” maarif ziyasının çoxalmasına qarşı tədbir görməyə, “saşdılar”ın aşib-daşmaları, hər yerə dırmaşmalarının qarşısını almağa çağırırdılar. Sabir iti sənətkar müşahidə və fəhmi ilə köhnələrin qorxduqları işin baş verdiyini görür və təsvir edirdi. Ancaq şüurun dialektikası, ictimai-siyasi şüurun tam, kompleks formalaşması uzun bir prosesdir və bu halı həyatı realist təsvir etmə qabiliyyəti ilə eyniləşdirmək olmaz. Sabir Şamaxıda doğulmuş, orada da böyüyüb boya-başa çatmışdı. O dövrdə Azərbaycan ictimai həyatında, xüsusilə Şamaxıda dini ideologiya güclü idi. Yuxarıda deyildiyi kimi, hətta şəhərdəki müsəlmanlar şiə və sünni kimi iki cəbhəyə ayrılaraq, bir-biri ilə daimi münə-qişə şəraitində ömür sürürdülər. Sabir hələ uşaq ikən bu cür çəkişmələrin acı nəticələrini hiss etmiş və bir xalqın iki cəbhəyə ayrılmasına qarşı e'tirazını bildirmişdi (“Babam sünni, nənəm şiə...”).

Bununla bərabər yaşadığı mühit və aldığı tərbiyənin tə'siri şairini ömürlük həyatına hakim kəsilmiş, dindarlıq onu daim izləmişdir. Bunu ömrünün sonlarında dostlarının birinə yazdığı məktubundan gətirilən aşağıdakı sözlər də sübut edir: “Bəradər, yəqin et ki, şər'ən məs'ul olmasaydım, özümü məsum edərdim... Lakin nə etməli, **tərbiyəyi-ibtidaiyyənin tə'sirindənmi, dindarlıqdandımı** (kursiv bizimdir—A.B.) ki, buna vicdanən razı olmayıram...” (III, 231). O da təsadüfi deyildir ki, şair müsəlmanlıqda əsas şərtlərdən biri sayılan səbr və təhəmmüllə bağlı “Sabir” (səbr edən) sözünü özünə təxəllüs götürmüşdür. Bu təxəllüsə işarə ilə əsərlərinin birində yazır:

1. Ətraflı bax: Əziz Mirəhmədov. Sabir. Bakı, 1958, səh.211-268.

*Aqibət iqtidarımız getdi,
Sabir ikən təhəmmülüm bitdi (III, 46).*

Deyilənlərə Sabirin Şamaxıda açdığı məktəbdə və Balaxanıda ana dili və ədəbiyyat tədrisi ilə yanaşı şəriəti öyrətməyə ciddi əhəmiyyət verildiyini əlavə etmək olar.¹

Nəhayət, ciddi məsələlərdən biri Sabirin islam ehkamından o zaman xalq arasına düşən ayrışdırıcılıq, müxtəlif təriqət və cərəyanlara parçalanma kimi hallara qarşı mübarizədə istifadə etməsidir. O, belə mənasız ixtilafın qarşısını almaq əvəzində dini "quldurçuluq tüfənginə", Qur'anı "təfriqə" alətinə çevirənləri ifşa edirdi:

*Dai bəxüvvət olur ikən bizə Qur'an,
Əmr eylər ikən birliyə peyğəmbəri-zışan,
Tapmazsan iki müttəfiqürre'y müsəlman
Qafqazda olan bir neçə milyon arasında!*

*Dinməz əcəba məniyi Qur'ani bilənlər,
İslamı belə təfriqədə xar görənlər,
Aya, oxumaqlar nə üçün dini bölənlər,
"Kənu şiyən" rəmzini Qur'an arasında! (III, 27)*

Sabir bir din tanıyır ki, o da insanlıq dinidir. Çünki şairin e'tiqadına görə, "insanı sevənlər aşıqı-hürrüyyət olurlar". O, islam dinində də zülmə, istismara, birinin digəri üzərində ağalığına haqq qazandıran ehkamı yox, məhz birliyə, qardaşlığa çağırışı bəyənib qəbul edir və bunu sünni-şiə ixtilafına qarşı mübarizədə əlverişli yol sayırdı.

Sabir, dinin istismarçı siniflər əlində vasitəyə çevrilməsini

1. Ətraflı bax: "İttifaq" qəz., 20 iyul 1909, N65; "Həqiqət" qəz., 22 mart, 2 iyun 1910, N62, 124; "Səda" qəz., 22 mart 1910, N64, 16 iyun 1911, N93; "Günəş" qəz., 5 noyabr 1910, N60 və s.

görüb, bunun tərəqqi üçün əngəl olduğunu, insanlıqdan uzaqlığını müşahidə etdikdə dözə bilmir, üsyankar səsinə ucaldırdı. Lakin bu e'tiraz islam dininin mahiyyətinə, özünə qarşı yox, onu əldə vasitə edənlərə qarşı çevrilmişdi. Həmin tiplər öz mənafe-ləri naminə dini insanlığa deyil, ətalətə, geriliyə xidmətə yönəl-dirdilər. Onlar öz mənafe-lərinə toxunan hər cür cəhdə qarşı səs-səə verirdilər. "Müəllimlər syezdi" şe'rində məhz belə irticaçı-lar, tərəqqipərvərlərin sünniliklə şiəliyi aradan qaldırmaq cəhdlərindən narahat olanlar ifşa olunurlar:

*Lakin bu yamandır ki, iki məzhəbə rəğmən,
Bir məs'ələ üstündə də göftar olacaqdır.
Sünnilik ilə şiəliyi qaldıracaqlar,
İslama yetib rəxnə, xələldar olacaqdır.*

*Qardaş biləcək bir-birini şiə və sünni,
Hər əmrə həmrə'yü həmfəkar olacaqdır.
Məzhəbləri bəryanlıq edib bu uçitellər,
Ancaq yavan islam adı təzkir olacaqdır (I, 123).*

"Sual-cavab" şe'rində də dini, təriqətlərə bölməklə insanla-rın qüvvəsini parçalayan tiplərin iç üzünün başqa bir tərəfi açı-lır. Cavan, oxumuş oğlan qocaya şiə-sünnilik təəssüblərinin ləğv olunub-olunmaması barədə sual verəndə qoca hövsələdən tamam çıxaraq az qalır ki, müsahibini öldürsün.

Deməli, bütün bu hallarda Sabiri maraqlandırır məşğul edən xalqların, millətlərin qardaşlığı, bəşər cəmiyyətində insanlığın bərqərar və təbliğ olunması idi. Elə ki, din söhbətlərinin arxa-sında gizlənən pis niyyətlər özünü büruzə verir. Sabirin üsyankar səsi ucalır.

İctimai-siyasi şüurun inkişafını ləngidən, insanları kütləşdi-rən əngəllərdən biri də təvəkkül fəlsəfəsidir ki, başqa dinlər ki-mi, islamda da bu fəlsəfə xeyli yer tutur. Bu tə'limə görə insan-

lar hər şeyə dözümlü olmalı, qarşıya çıxan bəlalara mərdliklə sinə gərməli, müvəqqəti dünyada dözdüyü çətinliklər, zülm və təhqirlərin müqabilində "haqq" dünyada çatacaqları "Behişt-i-ə'lə"-nin xəyalı ilə yaşamaladırlar. Ona görə də zülm və istismara, təhqir və təqiblərə qarşı çıxmaq lazım deyildir. Bu tələbə qarşı əməl etməyənlər günaha batırlar.

1905-1907-ci illər inqilabı, Bakı proletariyatının başqa millətdən olan zəhmətkeşlərlə birlikdə azadlıq uğrunda mübarizəsi ilə yaxından tanışlıq, Azərbaycan kəndində zülmün ərşə dayandığını görüb dərinlən təsirlənməsi və s.b.k. səbəblər Sabiri obyektiv surətdə islam dininin bu təliminə qarşı e'tiraza gətirib çıxarmışdı. O, aydın dərk etmişdi ki, bu dözümlü və əzaba qatlaşmalara çağırış insanların fəaliyyətlərini, həyat eşqini öldürür və istismarı "dövri-qəza" kimi qələmə verərək hər şeyə kor-koranə dözməyi, öz haqqını tələb etməməyi məsləhət görənlər xalqa xəyanət edirlər:

*Yətərkən zalimin zülmü sənə, dövri-qəzadan bil,
Çatarkən amirin zəcri, onu seyri-səmadan bil!
Özün öz ağzına bais olarkən məsəhadən bil!
Bu məş'uliyəti biganədən gör, aşinədən bil!*

*Əzil, pənal ol, axtarma buna bir çarə, səbr eylə!
Bəlayi fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Əgər çox təngdil olsan bu işdən, qıl fəqan, ağla!
Girişmə başqa bir tədbirə, ancaq hər zaman ağla!
Bütün dünyadən əl çək, aşikar ağla, nihan ağla!
Qapansın gözlərin: fikrin, düşünmə, görmə, yan, ağla!*

*Tüpür namusa, baxma nəngə, gəlmə arə, səbr eylə!
Bəlayi fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!
(II, 36)*

Şe'rdə əvvəldən axıradək zülmə, əzaba dözümlü, fəaliyyətsizlik, ətəlet tənqid atəsinə tutulmuşdur. Burada mənfi qəhrəman insanların başına gələn hər bir işi "dövri-qəza"dan bilməyi təbliğ edir. Bu fəlsəfəyə görə, insan düçar olduğu müsibətlərdən xilas yolunu axtarmamalıdır. Çünki allah-təala belə məsləhət bilib. Guya, səbrin, dözümlü, "ayaqlar altında pənal olmağın" və sairin əvəzi o dünyada çatacaq. Lakin şe'rın hər bir ifadə və misrasında özünü göstərən şair ideali bu fəlsəfənin tam əksinədir. O, oxucunu fəaliyyətə, xoşbəxt həyat və gələcək uğrunda mübarizəyə səfərbər olmağa səsləyir. Şair göstərir ki, insan nə qədər səbrli və əzaba, zülmə dözümlü olsa, o qədər tapdanacaq, qazancı müftəxorlara qismət olacaq, əvəzində isə çoxlu söyüş, təhqir, nifrət alacaq. Sabir ictimai həyatın bu qanunauyğunluğunu görür və bir vətəndaş narahatlığı ilə oxucusuna göstərərək onu mübarizəyə səsləyirdi.

Başqa bir əsərində şair "Bimərhəmət ə'yanlarına şükr, xudaya!" (I, 137)— deyərək öz üsyankar səsinə daha da ucaldır. "Həyasızlıq artıb, el mütəhəmmil" olduqda isə Sabirin e'tiraz və üsyankarlığı yeni, daha qüvvətli çalar kəsb edir:

*...Bir dövrdə kim, sidqü səfa qalmayacaqmış,—
Bilməm belə dövrələri neylərdin, ilahi?!
Məzlumların göz yaşı dərya olacaqmış,—
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?! (I, 145).*

"Şair artıq ayılıb öz insani hüquqlarını dərk etmiş olan, müasir dünyanın havası ilə nəfəs alan qabaqcıl xalq kütlələrinin fikrini ifadə edərək haqlı bir nəticəyə gəlirdi ki, bu fırıldaqçı lotular din və şəriəti açıqdan-açıq "quldurçuluq tufəngi" nə, alver vasitəsinə çevirmişlər¹". Sabir üzünü belələrinə tutaraq deyirdi:

1. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, 1973, səh.329-330.

*Aldanmaram ki, doğrudur ayinin, ey əmu!
Kəssin məni, həqiqi isə dinin, ey əmu!
İmanına qəsəmlə çapırsan cəməti,
Quldurçuluq tufəngimidir dinin, ey əmu! (I, 146).*

Sabirin "...tənqid atəşinə tutduğu "dindarlıq", "mö'münlük" artıq mücərrəd din təbliğatı vəzifəsindən çox-çox kənara çıxmış, pulu, kapitalı, sərvəti, xüsusi mülkiyyəti, mütləqiyyət üsul-idarəsini, köləliyi müdafiə və təbliğ edən bir "dinçilik" idi".¹ Şairin tanıyıb qəbul etdiyi insanlıq, bəşəriyyət dinidir. Soyğunçuluq, talan vasitəsi olan hər hansı bir din Sabir ruhuna yaddır. Bu cür din və din xadimləri satıra hədəfinə çevrilirsə, insanları xeyirxahlığa, qardaşlığa, birlik və müsəlmanlığa çağıran adamlar Sabirin rəğbətində səbəb olur, təqdir edilirlər. Odur ki, Sabiri ateist e'lan etməklə onun böyüklüyünü sün'i surətdə şişirtməyə ehtiyac yoxdur.

Bütün bunları xatırlayıb, nəzərə aldıqda Sabirin ən yaxın dostu, ideya silahdaşı Cəlil Məmmədquluzadənin narahatlığının səbəbi, hətta şairi çox səmimi bir dillə və təəssüflə tənqid etməsinin sirri tam aydınlaşır.

Mə'lumdur ki, Sabir yaradıcılığında maarif və məktəb məsələlərinə xeyli yer ayırmaqla bərabər, Şamaxıda və Balaxanıda müəllim işləmişdir. Məktəbdarlıq, pedaqoji fəaliyyət şairin ömür yolunun parlaq səhifələrindən olduğu üçündür ki, tədqiqatçılar onun haqqında yazarkən ictimai-pedaqoji fəaliyyəti barədə də qiymətli elmi fikirlər söyləmişlər. Əmir Tağıyev və Əhməd Seyidov isə Sabirin pedaqoji görüşlərini əsas tədqiqat obyekti kimi götürmüşlər.

Əvvəlki səhifələrdən mə'lumdur ki, 1906-cı ildən Sabir

1. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, 1973, səh.331-332.

məktəb, xalq maarifi məsələləri ilə bu və ya başqa dərəcədə bağlı olmuşdur. Bu bağlılıq inkişaf edərək şairdə müəllim işləmək arzusu oyatmışdır. Dostlarının məsləhəti və verdiyi ümidlər bu arzuya qol-qanad vermişdir. Odur ki, Sabir 1907-ci ildən başlayaraq müəllimlik hüququ almaq üçün çalışır. Onun S.M.Qənizadəyə yazdığı 17 yanvar 1908-ci il tarixli məktubundan aydın olur ki, xalq şairi müəllimlik attestatı almaq üçün sənədlərini hazırlamaqla məşğuldur. On gün sonra Sabir lazım olan sənədləri hazırladığını və bir neçə gündən sonra onları müvafiq idarəyə vermək üçün Bakıya getmək istədiyini xəbər verir: **"Bari şimdilik lazım olan şəhadətnamələri hazırlamışam. bir neçə gündən sonra Bakıya getmək xəyalında varam..."**

Bütün hazırlıq işlərini qurtaran şair martda dükanını satır, aprelin 11-də isə Bakıda imtahan verib müəllimlik hüququ alır. Lakin onun Qori seminariyasına müəllim düzəlməsi üçün yaranan imkan baş tutmur. Odur ki, Sabir yeni tipli bir məktəb açmaq qərarına gəlir. Bunun üçün yaxın dostlarının, o cümlədən A.Səh-hət. M.Hadi və başqalarının köməyindən də bir şey çıxmır. Sabir başa düşürdü ki, məktəb açmaq arzusuna çatmaq üçün yuxarı dərəcələrdə sözü keçən bir adamın köməyi lazımdır. Bu adam Şamaxıda fəaliyyət göstərən "üsuli-cədid" məktəblərindən birinin müdiri Əbdülxalıq əfəndi İbrahimxəlil əfəndi oğlu idi. Sabir Əbdülxalıq əfəndiyə müraciət etdi. O, şairi hələlik öz məktəbinə müəllimliyə götürdü. Bu işdə 1907-ci ildə Əbdülxalıq əfəndiyə və onun məktəbinə olan hücumlar zamanı Sabirin Əbdülxalıq əfəndini müdafiə etməsinin də müsbət tə'siri şəksizdir.

Beləliklə, Sabir 1908-ci ilin iyunundan Əbdülxalıq əfəndinin məktəbində çalışır. Elə ilk günlərdən pedaqoqluğu, uşaq psixologiyasına dərindən bələdliyi öz səmərəsini verir. Onun əməyi təqdir olunur. Bu haqda S.M.Qənizadəyə göndərdiyi 17 avqust tarixli məktubunda Sabir yazırdı: **"...hala iki aydan ziyadədir ki, məktəbdə (Əbdülxalıq əfəndinin məktəbində —A.B.) uşaqlara**

tə'lim edirəm. Həm də tə'limimi təqdir ediyorlar”.

Əbdülxalıq əfəndinin məktəbi o dövrdə Şamaxıda olan şəxsi məktəblər arasında nisbətən qabaqcıl olsa da, dövrün tələblərinə tam cavab vermirdi. Sabir də əl-qol açmağa bilməyib məktəbin imkanları ilə hesablaşmalı olurdu. Odur ki, müstəqil fəaliyyət üçün ayrıca məktəb açmaq fikrini həyata keçirməkdən ötrü yollar axtarırdı. Bunun üçün ələ düşən hər cür fürsətdən istifadə etməyə çalışan şair bir tərəfdən Azərbaycan müəllimlərinin ikinci qurultayının qərarlarına söykənirdisə, digər tərəfdən şamaxılıların Hacı Məcid əfəndinin xatirəsini əbədləşdirmək üçün onun adına məktəb açılması fikrinə e'tiraz edə bilməmələrindən istifadə etməyə çalışırdı. Çünki, keçən il H.Zərdəbinin adını əbədləşdirmək üçün tərəqqipərvər ziyalıların, onun şərəfinə məktəb açmaq təklifini maddi vəsait çatışmazlığı bəhanəsilə rədd etmişdilər. Bu il isə dini rəhbər vəfat etmişdi. Odur ki, ziyalılar bu dəfə yerli əhalinin zəif damarını tutaraq, mərhum qazinin adını əbədləşdirmək bəhanəsilə öz məqsədlərinə çatmağa çalışırdılar. Əlbəttə, burada Hacı Məcid əfəndinin xatirəsinin əbədləşdirilməsi məqsəd yox, bəhanə idi. Lakin bu təşəbbüs də baş tutmadı. Bu işdə ölkənin müxtəlif şəhərlərində işləsələr də, yadda Şamaxıya dincəlməyə gələn ziyalıların köməyinə də ümid bəslənilirdi. Nəhayət, uzun çəkən çək-çevirdən sonra 1908-ci il avqustun sonlarında Sabirin M.Hadi, A.Səhhət, Ə.T.Əfəndizadə və b. ziyalı dostlarının və Əbdülxalıq əfəndi kimi digər nüfuz sahiblərinin köməyi ilə yeni tipli bir məktəb açıldı. Onun adı “Ümid” qoyuldu. Bu ad altında Sabirin bir çox arzusu öz ifadəsini rəmzi şəkildə tapırdı. Xalq şairi həmin məktəbi Hacıbala Zamanov adlı bir nəfər müəllimlə şərikli açsa da, əsas rəhbərlik Sabirin öhdəsinə düşürdü. Sabir də, digər mütərəqqi ziyalılar kimi, öz müəllimlik işini Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultaylarının ruhuna uyğun quraraq rəhbərlik etdiyi məktəbdə şəriətlə bərabər, hesab, tarix, coğrafiya, təbiətşünas-

lıq, astronomiya, zoologiya, nəğmə, hüsnxət və başqa dərslərə üstünlük verirdi. Burada dərslər növbəli və yeni tipli proqramlara uyğun olaraq sadədən mürəkkəbə doğru aparılırdı. Ona görə şagirdlərin mənimsəmə və zehni inkişaf səviyyəsi yüksək idi. Təsədüfi deyil ki, həmin günlərdə Azərbaycanın bir sıra rayonlarını gəzməyə çıxan, dövrünün tanınmış mühərrirlərindən sayılan Həşimbəy Vəzirov 1909-cu il iyul ayının 6-dan 9-dək Şamaxıda olmuş və burada da maarif-mədəniyyət işləri ilə maraqlanmışdı. Bu zaman ən çox Sabirin məktəbindən razı qalan H.Vəzirov həmin günlərdə “İttifaq” qəzetində dərc etdirdiyi “Yol xatirətim” adlı silsilə yazısında təəssüratını belə bildirir: “Ümumi milli bir məktəb açılmayıbsa da (Şamaxıda—A.B.), yarımməxfi “qantrabat” səyahində iki məktəb davam etməkdədir. **Bu məktəblərdən ikisi də beqədri-imkan üsuli-cədidə yaxın bir tərzdə idarə olunmaqdadırlar.** Əbil əfəndinin (Əbdülxalıq əfəndinin — A.B.) məktəbində uşaqlar mütəəvvifadə, tarix və riyazayyatda, təcvid və qiraəti-quraniyyədə pərəkərdirlər. Lakin şəriyyət və əqayiddə bir az zəifdirlər. **Sabir əfəndinin məktəbində isə bu nöqsanlar da bilmərrə məhv olub, vəqəen uşaqlar gözəl bir tərzdə tə'lim tapırlar.** Əbil əfəndinin məktəbində hifzü-səhhə və sairələr kimi uşaqların gücü az düşən elmlərə təşəbbüs olunubsa da, **Sabir əfəndinin məktəbində mübtədi elmlər keçilir, lakin əsaslı və davamlı keçilir”.** (Kursiv bizindir—A.B.)

O dövrdə xüsusən ədalət və cəhalətin hökm sürdüyü bir yerdə Sabirin mütərəqqi tipli məktəb təşkilinə nail olması böyük fədakarlıq idi. Onun necə çətin şəraitdə işləməsini az-çox təəvvür etmək üçün yenə yuxarıdakı “Yol qeydləri”ndən gətirilmiş aşağıdakı sətirlərə nəzər salmaq kifayətdir: “Biçarə Şamaxı bir elə hala qalıb ki, bu gün nəinki Qafqaz qit'əsində, bəlkə tamam aləmdə Şamaxıya bənzər dəxi bir kənd, ya bir qəsəbə qalmayıb. Məktəb, tə'lim və tərbiyə sözünün əvəzində hər yerdə eşidilən ancaq təkfir, tə'lin və bəbi sözüdür.

Məktəb fəqərəsi... Şamaxıda ən yazıq gölməli bir haldadır. Burada köhnə üsul, yə'ni çubuq və fələqqə tərəfdarı o qədərdir ki, beş-on üsuli-cədid tərəfdarlarının ah-naləsi bilmərrə bisəmər qalır. **Altı-yeddi ay müddətindən bəri milli məktəbin güşadı barəsində olan tədbirlərə şəhəri "mütədəyyin" nümayəndələri hər növ səd çəkməyə, hər növ sədəmə vurmağa cidd-cəhd etməkdədirlər**". (Kursiv bizimdir—A.B.).

Sabirin müəllimliyi də şairliyi kimi nümunəvi olmuşdur. Odur ki, müasirləri onun pədaqoji ustalığına da yüksək qiymət vermişlər. Bu, "Ümmid" məktəbinin fəaliyyət göstərdiyi günlərdə 1909-cu ildə "Tərəqqi" qəzetində çap olunan müxbir məktublarından da görünür. Həmin faktları ilk dəfə tədqiqata cəlb edən professor Məmməd Məmmədov qarşısına qoyduğu məqsədə uyğun olaraq, onları Sabirin pədaqoji ustalığı və bu ustalığa verilən yüksək qiymət baxımından təhlil etmişdir.¹ Lakin "Tərəqqi"dəki materiallardan o da aydın olur ki, xalq şairi özünün ictimai-pədaqoji fəaliyyətini yalnız "Ümmid" məktəbində dərs deməklə məhdudlaşdırmamışdır. O, Şamaxıda "Məktəbi-milli" açılması ideyasının təşəbbüskarlarından biri kimi həmin işin həyata keçirilməsi üçün özmlə çalışmış, camaat arasında müxtəlif vasitələrlə geniş təbliğat işi aparmış, tə'sirli tədbirlərə əl atmışdır. Məsələn, dini bayramlarla əlaqədar şəhərdə keçirilən mərasimlərdə çıxış etmək üçün Sabir kiçik yaşlı şagirdləri hazırladır, milli məktəbin açılması barədə iltiması onların dili ilə edirdi. Bayram günü azyaşlı şagirdlərin etdikləri xahiş, istədikləri bayram töhfəsi ataların ürəyini yumşaldırdı. Sabir ustalıqla bu psixoloji andan istifadə edir, məqsədinə az-çox nail

1. Bax: Məmməd Məmmədov. Sabir və mətbuat. Bakı, Elm, 1974, səh.142-144.

olurdu. Onun təşkil etdiyi çıxışlar hər dəfə əks-səda doğururdu. Bu haqda "Tərəqqi" qəzetində oxuyuruq: "...Sonra Ümmid məktəbinin şagirdləri müəllimləri Sabir əfəndi və Hacıbala Zamanov cənabları ilə varid olub onlar da bir nəğmə, bir nitq oxudular..."

Peydərpey oxunan nitqlər cəməətdə bir hüsn-milliyət və bir meyli-tərəqqi olub piş-əz-vəqt tə'sis etmək niyyətində olduqları məktəbi-millinin biləittifaq vücudə gölməsin arzu etdilər. Bu arada xeyli danışiq oldu və boylə qərar qoydular ki, sabah Hacı Məhəmmədrza məscidinə yığılıb danışsınlar.

Ayın 13-cü günü (Rəbi'ül-əvvəl ayının hicri tarixlə. Miladi tarixlə 22 mart 1909—A.B.) məscidimiz bura cəmməm olub bir qomissiya seçdilər ki, məktəbin işlərinə mübaşirət etsinlər..."

Lakin yuxarıda "Yol qeydləri"ndən gətirdiyimiz sitatdakı kursivlə verdiyimiz cümlədən də aydın olur ki, "şəhərin mütədəyyin nümayəndələri" bu xeyirxah tədbirlərə qarşı çıxıb onlara mane olmağa çalışırdılar. Onların gücü, imakları, camaat arasındakı nüfuzu az deyildi. Sabir bu cür maneələrin qarşısını almaq üçün bir psixoloq məharəti ilə Şamaxının şiəməzhəb müsəlmanlarının ruhani rəhbəri Ağ Mir Mehdi ağanın və təzə qazı Mustafa əfəndinin tərəqqi və inkişafa az-çox bəslədikləri meylədən də istifadə edirdi. Təsədüfi deyil ki, "Tərəqqi"də çap edilən müxbir məktublarının hər ikisində həmin şəxslərin, camaat üzünə də olsa, Sabirgilin irəli sürdüləri milli məktəbin açılması təklifinə tərəfdar olduqları qeyd olunmaqla, onların nüfuzlarına və görəcəkləri işlərə böyük ümidlər bəslənilirdi. Lakin xalqın cəhalətində mənafeyi olanlar ölkədə yaranmaqda olan yeniləşmə meylini gördükcə həyəcan və dəhşətlə öz həmkarlarını ayıqlığa, fəaliyyətə səsləyirdilər. Sabir belələrini ifşa edərək yazırdı:

*Neylərim, ey vay, bu urus başdılar,
Bilməyirəm hardan aşib-daşdılar?!*

*Ölkədə gündən-günə çoxlaşdılar,
Hər əmələ, hər işə çulğaşdılar,*

*Qoymayın, ay köhnələr, ay yaşdılar!
Heyvərlər hər yerə dırmaşdılar!..*

Bundan başqa, “Arzu”, “Vah! bu imiş...”, “Yaşamaq istər isək, sırf əvəm olmalıyıq!” və s. satiralar da həmin məqsəd, mübarizə və hadisələrlə səsleşməkdədir.

Hər cür mütərəqqi addımın qarşısını almağa çalışan mürtəce dairələr vaxtilə “Ümmid” məktəbinin açılmasına maneçilik törədərək şairin kəskin publisist qələminə və satirasına hədəf olmuşdular. Onlar indi də milli məktəbin açılmasına mane olmaqla bərabər, Sabirin məktəbini maddi cəhətdən boykot edib bağlatmağa çalışırdılar. Çünki o vaxt maarif və mədəniyyətin inkişafına dövlət çox az vəsait buraxırdı. Şəxsi məktəblər isə dövlət himayəsindən tamamilə məhrum idilər. Ona görə məktəblərin açılması müəyyən dərəcədə “sərmayədarlar”dan asılı idi. Onlar isə maarif və mədəniyyətin inkişafı naminə pul xərcləməyə həvəs göstərmirdilər. Sabir qəzəblə “kisədust” adlandırdığı bu cür tiplərin məktəbə düşmən münasibətlərinin səbəbini açaraq onları damğalayır:

*Neçin mətəbə rəğbətım olmayır?—
Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayır!*

Demək, “kisədust”ları vətənin, millətin tərəqqisi yox, öz cibləri və kisələri maraqlandırır. Odur ki, digər məktəblər kimi, “Ümmid” məktəbi də ağır maddi böhran keçirirdi. Sabir bu acınacaqlı vəziyyəti həmin günlərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi bir satirasında ürək ağrısı ilə açıb göstərirdi:

*Mən ölüm, Molla, bizim Xankişinin qanına bax,
Evinə, mənzilinə, mülkünə, eyvanına bax,
Puluna, alverinə, sərvəti-samanına bax,
Nəfsinə, hirsinə, insafına, vicdanına bax.
Gör bu qan ilə bunun şən'inə ehsan yaraşır?
Ya hələ yığmağa pul, etməyə milyan yaraşır?
Böylə bir şəxsə rəvadırmı, qıl ehsan, deyələr?*

*Molla, bu barədə zəhmət də əgər olsa sana,
Yaz bizim əhli-məariflərə e'lan elə ta:
Bir də, məktəb pulu ver söyləməsinlər buna ha!..
Dün eşitdim ki, dəxi etməyəcək şərmü-həya,
Apacıq söyləyəcək: Vermirəm a!.. Vermirəm a!...*

Sabirin “Viranə Şəmaxidə mənə gənc tapılmaz” misrası ilə başlanan qəzəli də həmin günlərdə şairin vəziyyətinin dözülməzliyini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli. İlk baxışda

*Viranə Şəmaxidə mənə gənc tapılmaz,
Bir gənc bu viranədə birənc tapılmaz.*

—mətlə'sindən sonra gələn beytlər əsasında oxucuda belə təsəvvür yaranır ki, burada sadəcə olaraq lirik qəhrəmanın intim məhəbbət çırpıntıları qələmə alınıb. Qəzəli diqqətlə oxuduqda aydın olur ki, o, avtobioqrafik əsərdir. Bu fikri söyləmək üçün bir neçə dəlil var; mə'lumdur ki, Sabir “Həqiqət” qəzetinin 1910-cu il 30 iyun tarixli nömrəsindəki “Həftəyi-ədəbi” guşəsində Xaqanidən nümunə olaraq aşağıdakı beyti çap etdirmişdir:

*Dər həmə Şirvan məra hasil nəyaməd nim dust
Dusti xud namümkün əst, ey kaş, budi aşına.*

(Tərcüməsi:

*Bütün Şirvanda mən bir nəfər də dost tapmadım.
Dost yoxdur, heç olmasa bir aşına olaydı).*

Sabirin Xaqani yaradıcılığından məhz həmin beyti seçib çap etdirməsinə təsadüf kimi baxılmamalıdır. Çünki Sabir qəzəlinin mətlə` beyti məzmun və formaca Xaqaninin həmin beytinə çox yaxın gəlir. Təsadüfi deyil ki, bu haqda Ə.Mirəhmədov yazmışdır:

“Məcburiyyət qarşısında Şamaxını tərk edərək Bakıya köçmüş olan Sabir bu beyti çap etdirməklə, çox güman ki, özünün bioqrafik cəhətdən də Xaqaniyə yaxın olduğuna işarə etmək istəmişdi”.

“Viranə Şamaxıda...” qəzəlinin “Rüx tutmağa dərgahinə bir şah bulunmaz” misrasının Sabirin 1909-cu ilin axırlarında S.M.Qənizadəyə yazdığı məktubundakı “Bir daha Şamaxıda qalmağa tabü-təvanım qalmayıbdır. Bir nəfər havadar və qəm-xarım yoxdur”—sətirləri ilə həmahəng olması, şairin yenə avtobioqrafik səpkidə yazdığı “Yaşadıqca xərəbə Şirvanda” əsərindəki “Dust zənn etdiyim bütün düşmən” misrasının qəzəlin “Bu bağda bir növgülü-bixar görünməz” və s. misralarla ruhən səsleşməsi, qəzəlin ümumi ruhundakı bədbinlik və şikayət motivləri və s. “Viranə Şamaxıda...” qəzəlinin avtobioqrafik xarakter daşıdığını söyləmək üçün bizə əsas verir.

Bütün bunlar göstərir ki, 1909-cu ilin axırlarında Şamaxıda Sabirin vəziyyəti acınacaqlı imiş. Qaragüruhçular əllərində olan bütün imkanlardan istifadə edərək şairi və onun məktəbini sıxışdırır, onu boykot edirlərmiş. Həyat yoldaşı Billurnisə isə bu ağır günlərdə Sabiri tək buraxmamışdı. O, ömür-gün yoldaşına dayaq olub, qol-qanad verdi. Qərara alındı ki, “Ümmid” məktəbi üstünə edilən maddi və psixoloji hücumlara dözə bilməyib qapandığı üçün şair işləmək üçün Bakıya getsin. Orada ona havadar ola biləcək dostları çoxdur. Sabir də minlərlə həmvətəni kimi ailəsinin güzəranını təmin etmək üçün “Bülbül” ikən çəməndən ayrılmağa məcbur oldu. 1910-cu il yanvarın ilk günlərində Bakıya gələn şair son günlərdə başına gələn əhvalatları

“Yaşadıqca xərəbə Şirvanda” misrası ilə başlanan mənzuməsinə qələmə almışdır:

*Yaşadıqca xərəbə Şirvanda
Bir səfa görmədim o viranda.
Yaşadıqca əzaba düşdü tənim,
Mənə zindan kəsildi öz vətənim...*

*...Aqibət iqtidarımız getdi,
Sabir ikən təhəmmülüm bitdi.
Güvənib əhlə olmadan faxir
Bakıya eylədim səfər axir...*

Sabir mübarizənin çətinliklərinə təkcə şəxsi mənafe üçün yox, ictimai amal naminə dözürdü. Ona görə şairin avtobioqrafik əsərlərində də ictimai məzmun aparıcıdır. Ümumiyyətlə, professor Yaşar Qarayevin yazdığı kimi, “Hophopnamə”dəki satiralar formaca yığcam avtobioqrafik süjet və monoloqlar, dəqiq psixoloji sənədlərdir. Onların hamısını ərxasında zamanla və dünya ilə üzbəüz bir şairin möhtəşəm “mən”i dayanır. Məişət və mə`nəviyyat, kənd və şəhər bölgüsünü bu “mən”in düşüncə və marağının sərhədlərinə tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Bu şə`rin ruhundan və əsəbindən keçən sərhəd yalnız həqiqətlə saxta, ehkamla düşüncə: əyri ilə düz arasındadır”.¹ Sabirin böyüklüyünün sirri də bununla əlaqədardır. Şəxsi tərcümeyi-halını ictimai amala həsr edən Sabir həm ictimai-siyasi hadisələrə münasibətində, həm ədəbi-nəzəri görüşlərində, həm də dövrün digər mühüm problemlərinin qoyuluşunda öz əzəmət və müdrikliyi ilə seçilir.

Sabir 1910-cu il yanvarın ilk günlərində Bakıya gələrək

1. Yaşar Qarayev. Poetik vicdanın səsi. “Kommunist” qəz., 2 iyun 1982.

S.M.Qənizadə, Ə.Cəfərzadə və başqalarının köməyi ilə Balaxanı kəndində fəaliyyət göstərən camaat məktəbinə şəriət müəllimi təyin olundu. O, burada şəriət dərindən başqa Azərbaycan və fars dilindən, bir də sərfdən dərs deyirdi. Xalq şairi Balaxanı məktəbinə hazırlıqlı və təcrübəli bir müəllim kimi gəlmişdi. Şamaxıdakı müəllimlik fəaliyyəti ona xeyli təcrübə vermişdi. Bundan başqa, Sabir ruhən, mə'nən pedaqoq idi. Uşaq psixologiyasına dərinlən bələdliyi, uzun müddət maarif və mədəniyyət məsələləri ilə bağlılığı, Azərbaycan müəllimlərinin ilk iki qurultayının ideyaları ilə silahlanması, milli uşaq mətbuatı və dərslərlə əməkdaşlığı və s. onun pedaqoji fəaliyyətinin nümunəliliyini şərtləndirən amillərdir. O, şagirdlərini cəmiyyətə xeyirli və lazımlı adamlar sırasında görmək istəyirdi. Məqsədinə çatmaq üçün təlim-tərbiyə prosesində əl atdığı vasitələrdən biri də Sabirin şairliyi ilə əlaqədardır. O, həmin günlərdə qələmə aldığı "Məktəb uşaqlarına töhfə", "Məktəb şagirdlərinə töhfə" adlı didaktik şeirlərini mətbuatda çap etdirdi. Məktəb yaşlı uşaqlarda vətənə, millətə qayğı, ata-anaya hörmət və məhəbbət, elmə, maarifə, oxuyub öyrənməyə, tərəqqiyə çağırış bu şeirlərin əsas ideyasıdır.

Tezliklə Sabirlə şagirdlər, məktəb və kənd ictimaiyyəti arasında səmimi münasibət, işgüzar əlaqə yarandı. O, keçmiş müəllimi Seyid Əzim ən'ənəsini davam etdirərək poetik istedadı olan şagirdlərin şe'r, sənət aləminə gəlişi üçün əlindən gələni edirdi. Təsədüyi deyil ki, şagirdlərin qələm məhsulları Sabirin məsləhət və redaktəsi ilə daha da kamilləşib mətbuatda çap olunurdu.

Mövcud faktlardan aydın olur ki, Sabirin Balaxanı məktəbindəki fəaliyyətinə də həm valideynlər, həm müəllimlər, həm də rəhbərlik yüksək qiymət vermişdir. Onun yüksək şəxsi və müəllimlik keyfiyyətlərini görən camaat öz uşaqlarını məktəbə daha həvəslə qoyur, qaragüruhçuların məktəbə müxtəlif böhtan və

iftira atmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələnirdi.

Məktəbdə 1910-cu il mayın 5-dən 26-dək olan buraxılış imtahanları şairin qısa müddətdə əldə etdiyi nəticələri qabarıqlığı ilə göstərdi. Şagirdlər Azərbaycan və fars dillərindən, şəriətdən də çox gözəl imtahan verdilər. Odur ki, rəhbərlik Sabirin maaşını 20 manat artırdı.

Lakin Balaxanı camaat məktəbində də Sabirin xoş günləri çox çəkmədi. Yeni dərs ilində məktəbə daha çox uşaq gəlmişdi. Bu, məktəbin hörmət və nüfuzunun yüksəlməsinin əks-sədası idi. Təəssüf ki, camaat xərci ilə dolanan məktəbin dərsə gələn bütün uşaqları qəbul etməyə gücü çatmadı və mövcud çətinliyi aradan qaldırmaq üçün əlavə pul lazım oldu. Yeganə çıxış yolu camaatda idi. Çünki çarizm xüsusən ucqarlarda və milli dillərdə məktəblərin, maarif və mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyətinə maraq göstərmirdi. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan müdiriyyət çıxış yolunu şagirdlərdən təhsil haqqı almaqda gördü. Camaat xərci ilə dolanan bir məktəbdə üstəlik təhsil haqqı istənilməsi kütlə arasında narazılıq doğurdu. Çünki onsuz da ağır həyat sürən, kəskin istismara məruz qalan zəhmətkeşlər təhsil haqqı verə bilmir, varlılar isə məktəbə maddi yardım göstərmək istəmirdilər. Çağırılan iclaslar, aparılan müzakirə və təbliğatlar istənilən nəticəni vermirdi. Sabir bütün bu prosesin yaxın iştirakçısı kimi yaranmış acınacaqlı vəziyyəti ürəkağrısı ilə qələmə alaraq yazırdı:

*Şimdi hər millət edir nəfsini irfanə fəda,
Vətən övladı üçün elmə, dəbistanə fəda.
Qara məxluq deyil, bizdəki ariflər də
Vətən övladın edir nəf-i-cibişdanə fəda.*

Faktiki olaraq 1910-cu il oktyabrın 31-dən sonra Balaxanı məktəbi işləmirdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən qaragüruhçular məktəblə camaat arasındakı narazılığın dərinləşməsinə

çalışır, məktəbə və onun müəllimlərinə böhtan və hədə məktubları yazır, şagirdləri başına yığıb köhnə üsulla dərs deyirdilər. Hədə məktubları Sabirə də gəlirdi. Lakin o, aldığı məktublardan qorxmaq əvəzinə yazırdı:

*Saxta bir xətti-xam ilə mənə kağız yazıb,
Ey məni təhdid edən min dürlü təkidat ilə!
Boylə "xortdan gəldi, dur qaç!" sözlərin get tiftlə de!
Zatını Sabir tanırkən qorxmaz övhamat ilə!..*

O, böhtançıları həmin günlərdə "Palanduz" səhifəsində çap etdirdiyi "Şikayət!" adlı satirik məktubunda da ifşa etmişdir. Sabir şair-vətəndaş mövqeyi, kəskin ifşaedici ruh şe'rlə bərabər "Şikayət!" məktubunun da başlığından tutmuş imzasınadək (əsər "Əz tərəfi-Mirzə bisavad" imzası ilə çap olunmuşdur) hakim kəsilmişdir.¹

Sabirə yazılan hədə məktubları və onun işdən çıxarılması tələbi məkəb müdiriyyəti tərəfindən də müqavimətlə qarşılandı. Məktəbin camaat üzrə vəkili Baxış Əhmədov "Adsız məktublara cavab" məqaləsi ilə çıxış edərək Sabirin yüksək insani keyfiyyətlərə malik müqtedir, savadlı, bacarıqlı bir müəllim olduğunu, onun rəhbərlik və camaat tərəfindən əziz tutulduğunu və atılan böhtanların əsassızlığını göstərdi. Bununla kifayətlənməyən məktub sahiblərini xəttlərindən və yazılarından tanıdığını söyləyərək, onların Sabirdən üzr istəmələrini tələb edir, əks halda bu haqda məhkəməyə müraciət edəcəyini bildirirdi.

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, məktəb nə qədər böhtanlı vəziyyət keçirsə və camaatla məktəb arasında bir az soyuqluq yaransa da, Sabirin hörmət və ehtiramı Balaxanı camaatı içərisində də həmişə uca tutulmuş, şair özünün bütün fəaliyyət sa-

1. Bax: Alxan Məmmədov. Şairin "Şikayət..." məktubu "Azərbaycan" jurn., 1987, N5, səh.115-116.

hələrində millətinin, xalqının müqtədir müəllimi kimi yüksəkde dayanmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Balaxanı məktəbində fəaliyyəti də Sabirin poetik yaradıcılığına müəyyən qida vermişdir. Maraqlıdır ki, həmin günlərdə "Həqiqət" qəzetinin açdığı "Həftəyi-ədəbi" guşəsində bir-birinin ardınca şairin dərc etdirdiyi "Təbib ilə xəstə", "Qoca bağban", "Qarınca" və s. şe'rləri ideya-bədii keyfiyyətinə görə digər müəlliflərin əsərlərindən seçilir, birincilər sırasında dayanırdı. Oxucularda doğruluq, düzlük, zəhmətsevərlik, xalq, vətən üçün daim xeyirli işlər görmək kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağı qarşısına məqsəd qoyan bu əsərlər bir daha göstərir ki, Sabirin əməli pedaqoji fəaliyyəti ilə şairliyi, ictimai-bədii yaradıcılığı vəhdət təşkil edir. Çünki hər hansı vəziyyətdə Sabir birinci növbədə vətəndaşdır.

Şairin yaradıcılığının Bakı dövrü də orijinal keyfiyyətlərə malikdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri onun Bakının neft və fəhlə rayonlarından olan Balaxanıda yaşayıb işləyərək Bakı proletariyatının inqilabi işləri ilə birbaşa tanış olması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Bakının həm də qabaqcıl görüşlü maarif və mədəniyyət xadimlərinin qızgın fəaliyyət meydanına çevrilməsi ilə əlaqədardır. Bakının qaynar ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitində, müxtəlif istiqamətli olsa da, bir çox mətbuat orqanının nəşri də hər hansı vətənpərvər kimi Sabirin də ictimai-ədəbi fəaliyyətinə geniş meydan verirdi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, Sabir indi əsərlərini mətbuata özü şəxsən təqdim edir, redaksiyalarda əməkdaş kimi çalışırdı.

Əlbəttə, Bakıda da Sabiri birinci növbədə cəlb edən satirik orqanlar idi. Odur ki, o, "Molla Nəsrəddin" ən'ənələrini davam etdirən satirik "Zənbur" jurnalının redaksiya hey'ətinə daha çox gedir, onun nəşiri ilə işçilər arasındakı münaqişənin həll olun-

masını gözləyirdi. Təsadüfi deyil ki, "Zənbur"un 1910-cu il birinci nömrəsindən (bu nömrədə şairin "Qocalar marşı" satirası dərc edilmişdir) başlayaraq bağlanmasınadək Sabir orada fəal iştirak etmiş, hətta jurnalın taleyində xalq şairinin kəskin ruhlu satiraları da həlledici rol oynamışdır.¹

Bu şəxsi yaradıcılıq əməkdaşlığında, şübhəsiz, jurnalın "sər mühərriri Əlabbas Müznib" in də müəyyən rolu olmuşdur. Ə.Müznib, Ə.Sabir poeziyasının pərəstişkarlarından olmaqla, özü də ədəbi aləmdə əsasən bu ədəbi məktəbin nümayəndəsi kimi çıxış edirdi. Deməli, həm ictimai-ədəbi məfkurə uyğunluğu, həm də şəxsi münasibətlər Sabirlə "Zənbur" arasındakı yaradıcılıq əlaqələrinin möhkəmliyini şərtləndirirdi...

Sabir "Səda" qəzeti redaksiyasına da tez-tez gedirdi. Lakin onu bu redaksiya ilə bağlayan tellər daha çox şəxsi münasibətlər idi. Belə ki, qəzetin naşiri və redaktoru Həşimbəy Vəzirov 1907-1908-ci illərdə "Tazə həyat" qəzetini çıxararkən Sabir onun Şamaxı üzrə xüsusi müxbiri olmuş, qəzetdə Sabirin poetik yaradıcılığı H.Vəzirov tərəfindən bir neçə dəfə təqdir edilib, başqalarına nümunə göstərilmiş,² 1907-ci il dekabrın 15-də "Tazə həyat"ın əməkdaşı kimi Şamaxıya gələn M.N.Qaragözovla yaxından tanış olmuş, H.Vəzirov 1909-cu ildə Şamaxıya gələrək Sabirin məktəbindən ("Ümmid" məktəbindən) daha çox razı qalaraq bu haqda həmin illərdə (1908-1909) nəşr etdirdiyi "İttifaq" qəzetində xüsusi danışmışdı. Bundan başqa Sabirin həmyerlisi və dostu, görkəmli romantik şair Məhəmməd Hadi və dövrün tanınmış maarif və ictimai xadimi Əbdülrəhman Tofiq Əfəndizadə də "Səda" redaksiyasında işləyirdi. Həm də M.Ha-

1. Bax: İslam Ağayev. Satirik "Zənbur" jurnal. Bakı, 1969, səh.32-34; Məmməd Məmmədov. Sabir və mətbuat. Bakı, 1974, səh.106-109.

2. Bax: Alxan Məmmədov. M.Ə.Sabir "Səda"da işləmişdir. "Müxbir" jurn., 1989, N-1, səh. 31-32

di İstanbula getməyə hazırlaşdı... * Sabir H.Vəzirov üçün göydəndüşmə idi. İctimai-ədəbi aləmdə böyük nüfuza malik olan belə bir adamın onun idarəsində işləməsi "Səda"nın nüfuzunu xeyli artırardı. Odur ki, H.Vəzirov Ə.Sabirin "Səda" qəzeti ilə yaxından bağlanması üçün şərait yaratmağa çalışırdı. Sabir isə "Səda" qəzetinə daha çox həm çoxlu əsər çap etdirməklə fikrini xalqa geniş çatdırmaq üçün ələ düşən fürsətdən istifadə etmək, həm də ağır maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çalışmaq nöqtəyi-nəzərindən meyl göstərirdi. O, "Qocalar marşı", "Ürəfa marşı", "Pula təvəccöh", "Millət şərqi" və s. satiralarını "Zənbur" jurnalında dərc etdirir, həmin jurnalın redaksiya heyətinin üzvü kimi oraya tez-tez gedirdisə, "Əqvami-hikəmiyyədən müqtəbis bir mənzum", "Məktəb uşaqlarına töhfə", "Məktəb şagirdlərinə töhfə" kimi əxlaqi-didaktik şe'rlərini "Səda" qəzeti səhifələrində buraxdırırdı. Sabir Balaxanı məktəbində işlərini qaydaya saldıqdan sonra "Səda" qəzeti mətbəəsində də cüz'i maaşla müsəhhihliyə girdi. Lakin burada çox işləmədi. Çünki mətbəədə işin ağır olması müqabilində az əmək haqqı verilməklə bərabər, H.Vəzirov işçilərlə sərt rəftar edir, onların pullarını vaxtında vermirdi. Sabirin H.Vəzirov haqqında olan təsəvvürləri alt-üst olmağa başladı. "Səda" mətbəəsində və idarəsində olan haqsızlıqlara dözə bilməyən humanist şair H.Vəzirovla

* QƏVD: M.Hadinin 1910-cu ildə "Səda" qəzetində çap etdirdiyi azıncı əsəri fevralın 3-də qələmə aldığı "Şair, hücrəyi-istixsal və düşüncələri" şe'ridir ki, qəzetin 5 fevral (1910) tarixli 30-cu nömrəsində çıxmışdır. Sabirin bu qəzetdə ("Səda"da) ilk şe'ri isə həmin ayın 7-də çap olunmuş "Əqvami hikəmiyyədən müqtəbis bir mənzum" əsəridir. Bir il sonra M.Hadi İstanbula "Səda" redaksiyasına şe'r göndərmişdir. (Bax: "Səda" qəz., 15 mart 1911, №7.) (Habelə, ötrəflə bax: Alxan Məmmədov. Xatirə qətklinin tarixçəsi. "Kommunist" qəz., 11 sentyabr 1988).

konfliktə girdi. Nəticədə, 1910-cu il iyunun 4-dən sonra Sabir "Səda" mətbəəsini və idarəsini tərk etdi. O, əsas iş yeri olan Balaxanı məktəbinin müdiri Əhməd Kamalla birlikdə "Həqiqət" qəzetində işləməyə başladı. Sabirin "Həqiqət" qəzetində çap olunan ilk şe'ri "Görünmə şəxs..." taziyanəsidir ki, H.Vəzirovun tənqidinə həsr olunmuşdur. Bundan başqa, Sabir "Zənbur" jurnalında da H.Vəzirovun tənqidinə həsr olunmuş bir neçə taziyanə dərc etdirdi. "Dün yatıb...", "Dün bir eşşəkxısal insanə" misraları ilə başlanan həmin satirlər ictimai-ədəbi aləmdə "gurultu" qopartdı. Tənqidə dözə bilməyən H.Vəzirov polisə şikayət edərək, müqəvvəti də olsa (təxminən iki ay yarım), jurnalın bağlanmasına nail oldu. Bunu "Zənbur" nəşrini yenidən davam etdirərkən "Mətbuatın tətilinə səbəb kim oldu?"² adlı redaksiya məqaləsində üstüörtülü şəkildə izah etmişdir. Ədəbi-ictimai və ideya-siyasi mübarizəni inzibati yolla həll etməyə məcbur olması H.Vəzirovun Sabir satirası qarşısında zəifliyi, fəryadı və Sabir poeziyasının əzəmət və böyüklüyünün təntənəsi idi.

"Zənbur"un sonrakı nömrələrində də Sabir ictimai həyatın mühüm problemlərinə həsr olunan əsərlərlə çıxış edərək "Molla Nəsrəddin" məsləkdaşının ("Zənbur"un) ideya-bədii səviyyəsinin və ədəbi-ictimai mövqeyinin güclənməsində xeyli iş görmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1910-cu il iyunun 10-dan sonra Sabir "Həqiqət" qəzetində işləməyə, bu qəzetlə yaxından əməkdaşlıq etməyə başladı. Həmin tarixdən "Həqiqət"ın "sər mühərriri Əhməd Kamal" idi. Qəzetin idarəçiliyindəki dəyişiklik dərhal onun səhifələrində əks olundu. "Həqiqət"də "Həfteyi-ədəbi" və "Həfteyi-fənni" adlı guşələr açıldı. Bir həftə ərzində həmin səhifələrdə çap olunan orijinal bədii əsərlər, folklor-

1. "Həqiqət" qəz., 13 iyun 1910.

2. "Zənbur" jurn., 24 sentyabr 1910, N26.

dan və klassiklərdən seçmə nümunələrin müəllifləri "Həfteyi-ədəbi"nin, elmi və elmi-publisistik yazıların müəllifləri isə "Həfteyi-fənni" müsabiqəsinin iştirakçısı kimi çıxış edirdilər. Həftə ərzində səhifələrdə çap olunan yazılara müəyyən olunmuş komissiya baxaraq qalıbları müəyyənləşdirirdi.

"Həqiqət"ın səhifələrində həmin müsabiqələrin təşkil olunması, məqsədi və gedişatı haqqında məlumatlar qəzetin 13 və 14 iyun (1910) tarixli nömrələrində verilmişdir. Sabir həm qəzetin fəal əməkdaşı, həm də müsabiqənin iştirakçısı kimi, təklif etdi ki, təkcə Bakıdan deyil, ətraf yerlərdən də müsabiqəyə yazı göndərilməsini və müsabiqənin, qəzetin daha geniş miqyas kəsb etməsini nəzərə alaraq onun müddətini bir həftə yox, on beş gün etmək lazımdır. Bu təklif qəzetin 21 iyun tarixli 140-cı nömrəsində çap olunmuş, redaksiya xalq şairinin təşəbbüsünü bəyənərək, müsabiqələrə on beş gün müddətində göndərilən əsərlərin seçiləcəyini e'lan etmişdir (Bax: "Həqiqət" qəz., 28 iyun 1910, N146).

Sabir həm qəzetin ümumi səhifəsində, həm də müsabiqə guşələrində fəal iştirak edirdi. Onun "Həfteyi-ədəbi"dəki çıxışı daha genişdir. Belə ki, Sabir bu guşədə klassik və müasir sənətkarlardan seçdiyi beytlərlə yanaşı, "Təbib ilə xəstə", "Qarınca", "Qoca bağban" və s. orijinal əsərlər də çap etdirmiş, hətta "Həfteyi-ədəbi"nin müsabiqə komissiyasının üzvlərindən olmuşdur (Bax: "Həqiqət" qəz., 15 iyul 1910, N161).

Həm keçirilən ictimai-ədəbi və elmi tədbirlər, həm də qəzetin mö'təbər müəlliflər kollektivi ilə əhatə olunması "Həqiqət"ın oxucu və nüfuz dairəsini xeyli artırmışdı. Bu uğurların qazanılmasında Sabirin oynadığı böyük rolu nəzərə alan Orucov qardaşları (onlar qəzetin "sahibi-imtiyazları" idilər) ona qəzet üçün yazdığı ictimai məzmunlu taziyanələr müqabilində ayda on manat mükafat verirdilər.

"Həqiqət"ın təşkil etdiyi həmin müsabiqənin əhəmiyyəti bir

də öndədir ki, o, külli miqdarda folklor materialının toplanması-na, orijinal əsərlərin yaranmasına səbəb olmaqla qalmayıb bir çox klassik sənətkarın adlarının və bədii irsinin yenidən xatırlanıb xalqa çatdırılmasına səbəb oldu. Bununla belə, "Həfteyi-ədəbi" və "Həfteyi-fənni" müsabiqələrinə rəşxənd edənlər tapıldı (Bax: "Səda" qəz., 24 iyun 1910, N142). Sabir belələrinə kəskin ruhlu taziyanə ilə cavab verərək yazırdı:

*Sanma bir məsləki təqiblə möhkəm qalaram,
Əlli arxın suynu gündə bir arxa calaram!
Kefimin gəlməsinə bax, nə gərək yaxşı, yaman?
Mən gəhi mixi, gəhi nəli döyüb tapdalaram.*

Burada Sabir rəqibinin liberalizmini və qərəzkarlığını, görülən işlərə obyektiv münasibət bəsləmədiyini nəzərə çatdıraraq ifşa etmişdir.

"Həqiqət" qəzetinin öz nəşrini dayandırması keçirilən ictimai-ədəbi və elmi tədbirlərin davamına imkan vermədi. Lakin həmin il (1910) avqustun 14-dən etibarən "Həqiqət" in davamı kimi "Günəş" qəzeti nəşrə başladı.

"Həqiqət" qəzetində olduğu kimi, Sabirin "Günəş"də iştirakı da öz fəallığı, fəaliyyət dairəsinin genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Burada o, dövrün mühüm ictimai-siyasi və ədəbi-bədii məsələlərinə aid yüksək ideya-bədii keyfiyyətə malik əsərlərlə çıxış etmişdir. Xalq şairinin "Günəş"də dərc etdirdiyi və o dövrdə canlanmağa başlayan İran inqilabı hadisələrinə, dini qanunlar və din xadimlərinin ona subyektiv münasibətlərinə, intelligətlərin millət yolunda etdikləri "xidmətlər"ə, dil və tərcümə məsələlərinə həsr olunmuş satiraları ideya-məzmun dolğunluğu, bədii kamilliyi və rəngarəngliyi, poetik pafosunun gücü ilə seçilməklə yanaşı, müəllifin ictimai-ədəbi fəallığından xəbər verir.

İran inqilabı hadisələrinə həsr olunan satiralarda mürəkkəb beynəlxalq və diplomatik hadisələrin gedişinin düzgün dərk olunub, onların son nəticələrinin qabaqcadan müəyyənləşdirilərək ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması və s. hallar Sabirin ideya-siyasi şüur səviyyəsinin yeni, daha kamil mərhələsi haqda təsəvvür almağımıza da kömək edir. Burada biz Sabirin həm sənətkar, həm də ədəbi-ictimai xadim və mütəfəkkir kimi daha da yüksəldiyinin, onun yaradıcılığının bədii cəhətdən də zənginləşdiyinin şahidi oluruq.

Sabirin ədəbi aləmdə qazandığı mövqe və nüfuz həmişə ardıcıl və təqdirəedici olmuşdur. O, ictimai əhəmiyyətə malik hər hansı ədəbi məsələyə fəal və ayıq münasibət bəsləmişdir. Bu fikri söyləmək üçün əldə olan dəlillərdən biri xalq şairinin (Sabirin) öz qələm dostu Ə.Qəmküsarla 1910-cu ilin noyabr və dekabr aylarında tərcümə, yoxsa təbdil məsələsi ilə əlaqədar etdiyi mübahisədir. Mübahisəyə Gəncədən "Günəş" qəzetinə yazılan bir müxbir məktubu səbəb olmuşdur. Müxbir məktubunda oxuyuruq: "Gəncə Nəşri-Maarif cəmiyyəti Mirzə Məhəmməd Axundovun "Rö'yam" nam əsərini basdırıb və nəşrə başladı. Müşarileyhin osmanlıcadan tərcümə (!) edilmiş "Nədamət" nam əsəri dəxi "Dram" cəmiyyəti tərəfindən nəşr edildi. Hər iki əsər Gəncədə Hacı Həsənovların mətbəəsində basılmışdır".¹

Burada eyni dil qrupuna məxsus olan osmanlı və Azərbaycan dillərini bir-birindən tamamilə ayıran müəlliflə razılaşmayan Sabir dərhal qələmə aldığı taziyanə ilə qət'i e'tirazını bildirmişdir:

*"Osmanlıcadan tərcümə türka" —bunu bilməm
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir,
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
"Osmanlıcadan tərcümə türka" nə deməkdir?!*

1. "Günəş" qəz., 14 noyabr 1910.

Qələm dostu Ə.Qəmküsarın bu taziyanəyə yazdığı cavab da Sabiri tə'min etməmiş və o, növbəti taziyanə ilə həmin məsələ haqda daha ətraflı fikir yürütməli olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" jurnalı (bax: 8 dekabr 1910, N39) da Sabirin mövqeyinin doğruluğunu təsdiq etmişdir. Öz səhvini başa düşən Ə.Qəmküsar "Günəş" in 15 dekabr tarixli nömrəsində belə bir şe'r dərc etdirmişdir:

*Mən yazdığım kələmdəki ləfzi-tərcümə
Bixud pozubdur Sabiri-ali cənabını;
Təhvili kəlmə, ya ki, ibarət olur, vəli
Açmaz ərəb lüğətləri üzdən niqabını.*

Qəzetin 27 dekabr tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi "Tərcüməmi, təbdil və yaxud təhvilmə?" məqaləsi ilə mübahisə və müzakirəyə yekun vuran istə'dadlı tənqidçi və romantik şair kimi tanınan Abdulla Tofik Sur da dərin elmi əsaslar, böyük ehtiram və etika ilə Sabirin haqlı olduğunu söyləməklə bərabər, Ə.Qəmküsarın öz səhvini anladığını qeyd etmişdir.¹

Bu mübahisə və müzakirə materialları bir də ona görə əhəmiyyətli ki, o, Sabirin ədəbi-nəzəri təfəkkür səviyyəsi, tərcümə, yoxsa təbdil məsələsi, bu zaman dillərin eyni qrupa mənsub olub-olmamasının nəzərə alınması problemi və s. barədə fikirləri ilə yaxından tanış olmağa imkan verir.

Sabir satirası "Molla Nəsrəddin" səhifələrində formalaşmış kamilləşərək ədəbi məktəb səviyyəsinə çatandan sonra onun tə'sir və əhatə dairəsi genişlənməyə başladı. Bakıda da bu ədəbi məktəbin nümayəndələri fəaliyyət göstərirdilər. 1907-ci ildə "Bəhlul" jurnalının Bakıda nəşri və Sabirin həmin jurnalın səhi-

1. Bax: Məmməd Məmmədov. Sabir və mətbuat. Bakı, Elm, 1974, səh.174-177.

fələrində dərin ideya-siyasi mündəricəli və ədəbi-bədii keyfiyyətli satiralarının tə'siri ilə burada (Bakıda) Sabir ən'ənələri üçün möhkəm zəmin yarandı. 1909-1910-cu illərdə "Zənbur" jurnalının nəşri də Sabir satira ən'ənələrinin Bakıda və daha geniş ərazidə yayılmasına müsbət tə'sir göstərdi. Bundan başqa, ciddi mətbuat orqanlarında da Sabir ən'ənələri ilə bağlı olan yazılar dərc olunurdu. 1910-cu ildə xalq şairinin Bakıya işləməyə gəlişi və burada geniş ictimai-ədəbi fəaliyyət göstərməsi isə onun satira məktəbinin Bakı şöbəsinin həm ideya-məzmun, həm də bədii sənətkarlıq cəhətdən dərinləşməsinə və zənginləşməsinə səbəb oldu. Çünki Bakıda Sabir satira ən'ənələri ilə yazan müəlliflər kollektivinin çoxu "Zənbur" jurnalı "Həqiqət" və "Günəş" qəzetləri redaksiyalarında onunla birgə çalışır, əsərlərini ilk dəfə öz ustadlarına oxuyaraq, Sabirin məsləhət və tövsiyələrindən faydalanırdılar. Beləliklə, onlar bir növ qeyri-rəsmi ədəbi məclisdə birləşmiş olurdular ki, bunun da sükançısı, şübhəsiz, Sabir idi. Məhz belə bir satirik müəlliflər kollektivinin yaranmasından doğan ehtiyacın nəticəsi olaraq "Günəş" qəzetinə əlavə olaraq "Palanduz" adlı satirik səhifə açıldı.

"Palanduz"un ilk nömrəsi qəzetin 8 oktyabr tarixli 36-cı nömrəsinə əlavə olaraq çıxdı. Bu səhifənin əsas istiqaməti tamamilə satirik mahiyyətdə idi. Səhifənin adından tutmuş orada işlənən başlıq və imzalar belə satirikdir. Məsələn, "Palanduz"un müdiri "Toxmaq", nəşiri "Heyvərə" idisə, üzvləri "Qıyıq", "Sancaq", "Biz", "Töylə mıxı", "Balta", "Mismar", "İynə", "Xüftan", "Ariq", "Əyyar" və başqalarından ibarət idi. Səhifədə əsas e'tirabilə ictimai və siyasi mahiyyəti satirik şe'rlər və fel-yetonlar, hekayə və xəbərlər, poçt qutusu və məktublar dərc olunurdu. Qəzetin səhifələrində, demək olar, hər gün ictimai-siyasi ruhlu satiralarla, kəskin taziyanələrlə çıxış edən Sabir "Palanduz"un da ən fəal müəlliflərindən və ideya-bədii rəhbərlərindən idi. Burada onun əsərləri əsas e'tibarilə "Çuvalduz"

ümumi başlığı və "Nizədar" imzası ilə çıxırdı. Satirik səhifənin adı ilə xalq şairinin orada çap etdirdiyi əsərlərin ümumi başlığı-nın həmqaflıya olmasına da ("Palanduz"- "Çuvalduz") təsadüfi hal kimi baxılmamalıdır. Sabirin burada işlətdiyi imza da "Palanduz"un digər müəlliflərinin imzalarından seçilir. O biri müəlliflər səhifəni sadəcə olaraq Nizəsi, Bizi, Mismarı və s. idilərsə, Sabir "Nizədarı", yə'ni bayraqdarı idi. "Palanduz"un üzvləri Sabiri özlərinə ustad hesab edir, onun adını (daha doğrusu, bu səhifədəki əsas gizli imzasını—"Nizədar"ı) hörmətlə çəkir, satirasının ictimai-bədii təsir gücünə yüksək qiymət verir, xalq şairinin satiraları mövzusunda əsərlər yazırdılar. Səhifənin ilk nömrəsindən başlayaraq Sabir orada müntəzəm surətdə çıxış edib "İnteligenlər deyir ki", "Millət deyir ki", "Axşam olcaq...", "Mürtəcelər, sevinin; kişvəri-İranə yenə", "Şurə gəlib şad olun, iranlılar!" və s. kəskin ictimai-siyasi ruhlu əsərlərini məhz burada dərc etdirmişdir.¹ Lakin bu ardıcılıq uzun sürmədi. Həm Balaxanı məktəbinin ağır vəziyyəti ilə əlaqədar yaranan maddi və mə'nəvi çətinliklər, həm haqsız təqib və hədələr, həm də mətbuatda göstərdiyi gərgin və məhsuldar fəaliyyət onsuz da xəstə olan şairi üzürdü. "İdrakdır müsibətə miyzan...", "Dərdim oldur ki..." və s. əsərlər bu üzüntü və sarsıntıların nəticəsi kimi üzə çıxdı. Lakin həmin əsərlər də tək-cə şəxsi duyğulardan ibrət olmayıb ictimai mahiyyət kəsb etməkdədir.

Sabir cismən tamamilə zəifləmişdi. Ona görə də Şamaxıya öz ailəsinin yanına getdi. Bununla da "Palanduz" satira məclisindən bir müddət uzaqlaşdı. Şairin satiralarını diqqətlə izləyib, intizarla gözləyən oxucular onun imzasını səhifədə ("Palanduz"da) görmədikdə böyük narahatlıq hissi ilə redaksiyaya müraciət edərək bunun səbəbini soruşdular. Redaksiya "Palan-

1. Bax: Alxan Məmmədov. Sabir və "Palanduz" satira məclisi. "Elm" qəz., 25 dekabr 1986.

duz"un ruhuna uyğun olaraq səhifənin "poçt qutusu"nda oxucuya satirik tərzdə belə cavab verdi: "Mərsiyaxana (sorgu məktubu bu imza ilə göndərilibmiş—A.B.)—Nizədar əfəndimiz, bir az nəqahətə olduğundan Şamaxıya getmişdir. Buna görə də bir-iki nömrədir ki, yazmayır. İnşallah, bu gələcəkdə bir mərsiyə deyəcəkdir".¹

Mütəxəssislərin marağına səbəb olan həmin mə'lumata, şairin Q.Şərifzadəyə yazdığı 6 fevral 1911-ci il tarixli məktubuna və digər faktlara əsasən sabirşünaslıqda müəyyən edilmişdir ki, Sabir xəstələndikdən sonra 1910-cu il noyabrın son, dekabrın ilk günlərində Bakıdan Şamaxıya getmişdir.*

Sabir Şamaxıda "öz ailəsinin yanında cismən rahatlıq tapsa da, ictimai həyatdan ayrılıbmışdı. "Günəş" qəzeti onun Şamaxıdan göndərdiyi bir-birindən məzmunlu əsərlərini hər gün çap edirdi. Həmin günlərdə şairin sevincinə səbəb olan hadisə Şa-

1. "Günəş" qəz., 24 dekabr 1910, N100. Bu materialları üzə çıxardan prof. Abbas Zamanovdur.

*QEYD: Sabirin həyat və fəaliyyətinin Bakı, daha doğrusu Balaxanı dövründən bəhs edən bəzi mənbələrdə şairin, Balaxanı məktəbi yanında açılan "Nur" adlı qiraətxanada da fəaliyyət göstərərək, burada "Hümmət" bolşevik təşkilatı ilə əlaqə saxladığı göstərilir. Bu, düz deyil. Çünki "Nur" qiraətxanasının açılmasına 1910-cu il dekabrın ortalarında icazə istənilmiş (bu zaman Sabir Şamaxıda idi.) 1911-ci il fevralın ikinci yarısında isə qiraətxana açılmışdı. Həmin günlərdə isə Sabir ağır xəstə idi və Tiflisdə müalicə olunurdu ...Deməli, "Nur" qiraətxanası ilə Sabirin heç bir əlaqəsi ola bilməzdi. (Bax: Alxan Məmmədov. Bir daha "Nur" qiraətxanası haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 31 mart 1989).

maxıda bir aydan bəri qız məktəbinin fəaliyyət göstərməsi xəbəri idi. O, sevincini aşağıdakı sətirlərdə qələmə alaraq məktəbin banisi Gövhər xanımın əməyini alqışlamaqla bərabər, öz mənafeyi naminə əvvəllər bu işdən əl götürən Şeyxzadəni tənqid etdi:

*Əsri-bistümdür, səhab altında qalmaz şəmsi-elm,
Bir zaman təl'ət açar, pərtöv saçar, zülmət qaçar;
Məktəbi-nisvan lüzumu hər kəsə məfhum oar,
Şeyxzadəm açmaz isə, xahərim Gövhər açar.*

Bu şe'rdən də göründüyü kimi, Sabiri gənc nəslin işıqlı gələcəyinin təmin olunması problemləri çox düşündürürdü. O, həm yanında olduğu uşaqlarının, həm də vətən övladlarının gələcək uğurlarında düzgün istiqamətləndirilmiş "Tərbiyə"nin böyük rol oynadığını poetik dillə qələmə alırdı. Oxucularda doğruluq, həllilik, zəhmətsevərlik, xalq üçün gərəkli işin qulpundan yapışmaq və öhdəsinə götürdüyü işi axıra çatdırmaq üçün özmlə çalışmaq kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşıl原因 "Camuşçu və sel", "Örümçək və ipəkqurdu", "Artıq alıb, əskik satan tacir", "Yalançı çoban" və s. əsərlər də həmin günlərin və düşüncələrin nəticəsi kimi üzə çıxmışdır.

Şamaxıda qayğı ilə əhatə olunsada, Sabiri tutduğu yol üçün töhmətləndirənlər də tapılırdı. Lakin o, "bu səbəbdən ona fasiq deyilməsindən pək müftəxir" olduğunu və daima dilbəri-hürriyyət aşıqı olaraq qalacağını bildirirdi. Bununla belə, əzab və ağrılar içində çırpınan şair bə'zən bədbinləşir, ictimai həyatdakı haqsızlıqları, ətəli, millət xadimlərinin səbətsizliklərini gördükcə vətənin işıqlı gələcəyi haqqındakı arzularına, heç olmasa, xəyal dünyasının xoşbəxt qanadlarında "çatmaq" istəyi ilə çırpınırdı. Həmin günlərin məhsulu olan "İsgəndər və fəqir", "Azarlı kəndçi", "Ruhum!.." və s. şe'rlərdə Sabirin şəxsi vəziyyəti, keçirdiyi ağrı və sarsıntıların cizgiləri vardır. Bu sonuncu

şe'rdən də ("Ruhum!..") göründüyü kimi, Sabirin bütün varlığı və ruhu illərdən bəri ürəyində bəslədiyi və uğrunda mübarzə apardığı ictimai ideal və arzuları üçün çırpınırdı. Odur ki, ruhu-na müraciətlə deyirdi:

*...Boşla bu cismi, cism mən deyiləm,
Sana müşkül olursa hicranım—
Mən sənin, sən mənim dilü-canım,
Mən sənin kəndinəm, bədən deyiləm!*

Burada şair idealizmə qapılmaz. Şe'r in əvvəlindən axırınadək gələcək işıqlı arzu və ictimai idealların taleyi ilə əlaqədar keçirilən şair-vətəndaş narahatlığı, onların həqiqətə çevriləcəyinə və əbədiliyinə dərin inam hissi hakimdir. Sabir ümid və qətiyyətə deyirdi:

*Mən gedərsəm, var olsun əməlim!
Yaşasın Şəhriyari-hürriyyət!
Yaşasın Şəhriyari-hürriyyət!
Mən gedərsəm, var olsun əməlim!*

Bu şe'r "Yeni Füyuzat" jurnalının 28 dekabr 1910-cu il tarixli 11-ci nömrəsində çap edilmişdir. Ancaq təəssüf ki, professor Tofiq Hacıyev "Sabir: qaynaqlar və səlflər" (B., Yazıçı, 1980) adlı maraqlı və məzmunlu tədqiqatında "Ruhum!.." şe'ri ilə yanaşı "Nitqə xitab" ("Yeni həqiqət" qəz., 28 yanvar 1911) və "Viranə Şəmaxidə..." əsərlərinin Sabirin 1905-ci ildən əvvəlki illər yaradıcılığının məhsulu olduğunu söyləyir. Onun tədqiqatında Sabir yaradıcılığının ideya-üslubi xüsusiyyətləri haqqında çoxlu qiymətli fikir və mülahizə var. Lakin tədqiqat obyektinə yalnız üslub və ideya inkiqafı cəhətindən yanaşdıqda hökmlər heç də həmişə düzgün olmur. Çünki mürəkkəb bir proses olan bədii yaradıcılığın monoton və həmişə yüksələn xətlə inkişafı mümkün deyil. Bu, tarixi-ictimai şəraitdən də xeyli dərəcədə

asılıdır. T.Hacıyevin mülahizələrində olan sürüşkənlik, görünür, müəllifin tədqiqat obyektinə daha çox ideya-üslub xüsusiyyətləri baxımından yanaşmasından və sabirşünaslıqda hökm sürən “Sabir 1905-ci il inqilabından sonra qəzəl yazmamışdır” fikrinin tə'siri altında olmasından irəli gəlmişdir.

Qarşılaşdığı maneələr Sabiri amalından döndərə bilmirdi. Doğruluq, düzlük, hər hansı hadisəyə obyektiv qiymət vermək bacarığı və cəsarəti Sabirin şəxsiyyət və yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti idi. Bu haqda əsərlərinin birində yazırdı:

*Dəhr bir müddət oldu mənzilimiz,
Onda həll olmaz oldu müşkilimiz;
Yaşadıqca çoxaldı düşmənimiz,
Nə edək, doğru söylədi dilimiz!..*

Bu xüsusiyyət Sabirin beynəlxalq hadisələrə, o cümlədən İran inqilabının gedişi və nəticələri haqda yazdığı “Məmdəli deyir ki”, “Nasirülmülk Bakıdan İrana azim olduqda”, “Müxbirüs-səltənəyə”, “Əcdadına çəkdi, pədərin mütləq unudu”, “Avropada Məmmədəlinin eşqbazlığı”, “Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur” və s. əsərləri üçün də xasdır. Yeni yüksəliş dövründə İran inqilabı və bu ölkəyə müxtəlif diplomatik dairələrin müəmmalı münasibətlərinin və İran hadisələrinin mahiyyəti, iç üzü bu əsərlərdə real bədii boyalarla açılır, hadisələrin gələcək nəticələri uzaqgörənliklə xəbər verilir, vəziyyətdən yeganə çıxış yolu kimi xalqın gözüaçaq və mübariz olması arzu və tələb olunurdu. Bütün bunlar Sabir humanizmindən irəli gəlməklə, onun realist qələminin parlaq qüvvəsi ilə üzə çıxarılırdı.

İran inqilabına münasibətdə Sabirlə müasiri, həmyerlisi və dostu, görkəmli romantik şair M.Hadinin mövqelərinin qısaca şərhə maraqlı olardı. Bu, bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, iki

böyük sənətkarın eyni ictimai-siyasi hadisəyə münasibəti arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər eyni zamanda XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan demokratik-realist poeziyası ilə romantik şe'rinin mövqeləri haqqında təsəvvür almağa imkan verir. Çünki Sabir demokratik realist ədəbiyyatın, daha doğrusu, inqilabi satira ədəbi məktəbinin banisi və bayraqdarı olmaqla, Hadi isə Azərbaycan romantik poeziyasının rəhbərlərindən biri kimi mənsub olduqları ədəbi məktəbin əsas xüsusiyyətlərini öz yaradıcılıqlarında əks etdirməkdədirlər.

1908-ci il iyulun 23-də İranda dövlət çevrilişi baş vermiş, inqilabın tə'siri ilə verilən “azadlıqlar” alınmışdı. İnqilab mübarizlərinin qan dənizində boğulduğu bir vaxtda — həmin il avqustun 4-də “Təzə həyat” qəzetində (N178) M.Hadinin “İstiqbalımız parlaqdır” şe'ri çıxdı. Burada şair özünəməxsus inam və pafosla bildirirdi ki, maarif və mədəniyyətin inkişafı, insanların mə'nəvi təkamülünün nəticəsində hər kəs öz “təxti-nəfsində sultan olacaq” və bəşəriyyət firavanlığa çıxacaq.

Əlbəttə, maarif və mədəniyyətin inkişafı ilə xalqın tərəqqi tapmasına Sabir də böyük ümid bəsləyirdi. Bununla belə, o, ictimai-siyasi mübarizənin labüdlüyünü, köhnələrlə haqq-hesabı birdəfəlik çürütməyin zəruriliyini nəzərə çatdırırdı. O, dostunun şe'rinə “təhzil” edərək qələmə aldığı “İstiqbalımız lağlağadır”² satirasında da diqqəti ictimai həyata, irticanın hücumuna cəlb edərək göstərirdi ki, köhnələrlə bir yerdə yaşadığımız müddətdə istiqbal xam xəyal olaraq qalacaq. Hadi isə yenə həmin ilin sentyabrında “Təzə həyat”da dərc etdirdiyi “Maziyyə-müzlümə ir-cayı-nəzər — halımız münəvvər istiqbalımız yenə parlaqdır” ad-

1. Bax: Əkrəm Cəfər. Sabir yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri (ictimai elmlər ser-sı), 1962, N5, səh.19.

2. “Molla Nəsrəddin” jurn., 25 avqust 1908, N34

lı məqaləsi ilə ("Təzə həyat" bağlandığı üçün məqalənin ardı "İttifaq" qəzetində çıxmışdır) çıxış edərək, fikirlərini Darvinin təkamül təliminə, Qərbi Avropa maarifçi romantizminə istinadən əsaslandırmağa çalışmışdır.

1908-ci ilin axırları, 1909-cu ilin əvvəllərində Səttərxanın başçılığı ilə əldə edilən qələbələr Hadini yenidən ruhlandıraraq "Bariqeyi-zəfər parlayır, istiqbal bizimdir" şe'rinə qələmə almağa sövq etdi. Əldə edilən qələbələrdən vəcdə gələn şair həmin günlərdə İran inqilabı üçün qurulan toru, irtica qüvvələrinin xarici imperialistlərlə əlaqəyə girib inqilabi qüvvələrin arasına təfriqə salmağa çalışmalarını, bu qüvvələrin kifayət qədər gücə və imkanlara malik olmalarını görə bilmirdi. Səttərxanın rəşadətini Sabir də tərənnüm etmişdi. Lakin o, başa düşürdü ki, hadisələrin bu cür mürəkkəbləşdiyi bir dövrdə arxayınlaşmaq olmaz. İnqilabın qarşısında duran sədləri ayrı-ayrı şəxsiyyətlər yıxa bilməz, bunun üçün kütlələrin siyasi hazırlığı, birgə mübarizə bacarığı və fəallığı lazımdır. O, həmin fikirləri "İstiqbal bizimdir"² satirasında əsaslandırmışdır. Öz cavab satirasını qələm dostunun "Bariqeyi-zəfər parlayır, istiqbal bizimdir" şe'rinin axırını gözləmədən qələmə alıb çap etdirməsi Sabir fəallığına daha bir sübutdur.

İran və Türkiyə inqilablarına həsr etdiyi digər əsərlərdən də göründüyü kimi, Sabir konstitusiyalı xalq hakimiyyəti ideyasını irəli sürür və bu məqsədə çatmağın real yollarını göstərirdi. Burada Sabir humanizminin beynəlmiləl və bəşəri mahiyyəti də bütün qabarıqlığı ilə üzə çıxır. M.Hadi isə sonralar öz səhvini başa düşsə də, hələlik cəmiyyətin, bəşəriyyətin nicatını zəka səltənətinin təntənəsində görür, hadisələrin parlaqlığına uyurdu.

1. "İttifaq" qəz., 4, 6, 8, 13, 16 mart, 1909, №51, 54, 57, 59

2. "Molla Nəsrəddin" jurn., 15 mart, 1909, №11

"Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə bərabər "Günəş", sonra isə onun davamı kimi çıxan "Yeni həqiqət" qəzetlərində sıx-sıx çap olunan Sabir "Palanduz"u da unutmurdu. O, Şamaxıdan bu səhifə üçün "Yuxu" satirasını yazıb göndərmişdi. "Palanduz" üzvləri ustadlarının bu əsərini hərərətlə qarşılayaraq, həmin mövzuda, yə'ni Bakıda keçirilən дума seçkilərinin iç üzünü açan felyeton yazıb, səhifənin ("Palanduz" səhifəsinin) növbəti nömrəsində Sabirin "Yuxu" satirası ilə birlikdə çap etdirdilər. Felyetonun mövzusu, ideyası, tənqid hədəfi və imzası "Palanduz" üzvlərinin Sabir satirasının ideya-bədii gücündən necə bəhrələndiklərini və onların öz ustadlarına bəslədikləri hörmət və ehtiramı göstərmək cəhətdən də maraqlıdır.¹

Bakıda olduğu müddətdə Sabirin "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əlaqəsi xeyli zəifləmiş, hətta bir müddət tamam kəsilmişdi (M.Məmmədov). 1911-ci il yanvarın lap ilk günlərində xalq şairi doğma jurnalla əlaqəni bərpa edərək oraya əsər göndərdi. Bu zaman Sabirin vəziyyəti o qədər də yaxşı deyildi. Lakin yanvarın 16-da dostu C.Məmmədquluzadəyə göndərdiyi xüsusi məktubunda sevinclə bildirirdi ki, "Əfəndim! Yavaş-yavaş dirçəlirəm. Ümidvaram ki, çox şe'r yazam". C.Məmmədquluzadə cavab məktubunda fevralın 15-dək özünün Tiflisə gələcəyini (bu zaman o, Həmidə xanımla birlikdə Qarabağda idi) bildirir və bu vaxta qədər müalicə üçün yığıb Tiflisə getməyi Sabirdən xahiş edirdi. Həmin məktubdan sonra Sabir 1911-ci il fevralın 1-də Tiflisə getdi. C.Məmmədquluzadə eyni zamanda Tiflisə—"Molla Nəsrəddin" idarəsinə məktub yazaraq Sabirin müalicə üçün ora gələcəyini xəbər verərək, xahiş etmişdi ki, o, (yə'ni C.Məmmədquluzadə) gələncən şairin qulluğunda layiqincə

1. Bax: Alxan Məmmədov. "Nizədar"ın "Yuxu"su. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1 mart 1984.

dursunlar. Tiflisə gələndən üç gün sonra Sabiri düşdüyü mənzildən "Molla Nəsrəddin" redaksiyasına gətirən Ömər Faiq Ne'manzadə öz kəndlərinə getdiyi üçün o zaman şairin xidmətində, əsasən, Məmmədəli Sidqi və Əziz Şərif dururdu. Cəlil Məmmədquluzadə Qarabağdakı işlərini hələ qurtarmadığı üçün Tiflisə gələ bilməsə də, məktub vasitəsilə əməl dostunun halından tez-tez xəbər tuturdu.

Sabir xəstəxanada yatmalı oldu. O zaman "Molla Nəsrəddin"-i müvəqqəti redaktə edən M.Sidqi tez-tez şairə baş çəkir və onun yazdığı "Dörd dilli qırmanç", "Vaqiyyə-yubileykaranə" və s. satirləri gətirib jurnalda çap edirdi. Vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq teatr tamaşalarına baxan, ictimai-millî hadisələrlə yaxından maraqlanan və onlara fəal münasibət göstərən Sabir dostu Qurbanəli Şərifovun xahişi ilə onun oğlu Əzizin ilk qələm təcrübələrini də oxuyub təşhix edirdi.

Düşdüyü xəstəlikdən sağalmayacağını yəqin edən Sabir yaxınlaşmaqda olan Novruz bayramı münasibətilə "Molla Nəsrəddin"-in növbəti nömrələrindən birini "yadigarlıq üçün" şə'rlə buraxmağı təklif etdi. M.Sidqi təklifi bəyənən kimi Sabir işə başlayaraq "Bayram töhfəsi", "Ey pulların səfası novruz" və s. əsərlərini yazdı. Lakin halının birdən-birə pisləşməsi xalq şairinə öz arzusunu həyata keçirməyə imkan vermədi. O, martın son, aprelin ilk günlərində Şamaxıya qayıtdı.

Həmin günlərdə "Molla Nəsrəddin", "Kaspi", "Nicat", "Mə'lumat" və s. mətbuat orqanlarının çağırışı ilə ölkənin hər yerindən şairə ianələr göndərilməyə başladı. İanə göndərənlərin ad və fəmiyyəti göndərdiyi ianənin miqdarı ilə birlikdə həmin mətbuat orqanlarında dərc olunurdu¹.

Sabir Şamaxıda bir az dirçələn kimi mayın axırlarında yəni-dən müalicə üçün Tiflisə getdi. Bu zaman C.Məmmədquluzadə ilə Həmidə xanım da orada idilər. Onlar Sabirin bütün müalicə xərc və əziyyətlərini öz öhdələrinə götürmüşdülər. Sabir məs-

1. Bax: Abbas Zamanov. Sabir və müasirləri. Bakı, Gənclik, 1973, səh 28.

lək dostu C.Məmmədquluzadə ilə onun həyat yoldaşı Həmidə xanımın bu fədakarlığını Tiflisdən dostu Abbas Səhhətə yazdığı 15 iyun tarixli məktubunda yüksək qiymətləndirmişdir. Bu faktlar C.Məmmədquluzadə ilə Sabirin dostluq tarixinin daha bir parlaq səhifəsini göstərmək baxımından da maraqlıdır.

Bu dəfə Sabiri Kasparyans fəmiyyəli bir həkim müalicə edirdi. Həm can ağrılarından yaxa qurtarmaq, həm də Məmmədquluzadələrə artıq əziyyət verməmək üçün Sabir özünü gizləncə olaraq başqa bir həkimə də göstərdi. Qandəmirov fəmiyyəli bu həkimin verdiyi dərmanlar şairin halını daha da xarablaşdırdı. Bütün bunlar haqqında A.Səhhətə göndərdiyi 27 iyun tarixli məktubunda mə'lumat verən Sabir tezliklə Tiflisdən Şamaxıya gələcəyini bildirirdi. O, belə də etdi. Lakin Şamaxıda çox dayanmayıb, iyulun ilk günlərində Bakıya getdi. Bu haqda "Mə'lumat" qəzetində deyilirdi:

— "...Möhtərəm şairimiz (Sabir nəzərdə tutulur—A.B.) Şamaxıda qabil həkimlər bulamadığından hələti-zəifi tamamilə bərabər dubarə Bakıya övdət etməni (qayıtma, geri dönmə—A.B.) məsləhət gördüğü üçün şəhərimizə varid olubdur.

Cərrahlar məsləhət görərlər isə, şairimiz bu günlərdə (operatsiya) əməliyyat-cərrahiyyə etdirmək niyyətindədir.

Şairimiz "İslamiyyə" mehmanxanasında 18 nömrəli mənzildə bulunur..."¹

Tiflisdə tam zəmanət vermədikləri üçün cərrahiyyə əməliyyatına razı olmayan Sabir indi son ümidlə, həkimlərin məsləhəti olsa, buna da hazır idi. Lakin uzunmüddətli və ağır xəstəlik şairi tamamilə üzdüğü üçün həkimlər onun üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqdan imtina etdilər. Bu haqda yenə "Mə'lumat"

1. "Mə'lumat" qəz., 4 iyul 1911. Qeyd: Bu materialı mərhum professor Abbas Zamanov üzə çıxarıb.

mat" qəzetində oxuyuruq: "Keçənlərdə qəzetimizdə şairimiz Ə.Sabir cənablarının xəstə olduğunu və bu yaxın zamanda (operatsiya) əməliyyat-cərrahiyyə etdirəcəyini yazıb camaatın mümi-əliyə müavinətdə bulunmaların təmənnə etmişdik.

Həkimlərin tövsiyəsi ilə şairimiz Şamaxı yaylaqlarına qayıtmağa məcbur olmuşdur. İki ay sonra qalib təqviyat tapdıqdan sonra Bakıya gəlib operatsiya etdirəcəkdir..."¹

Dostları və oxucular Sabirin tezliklə sağalıb ictimai fəaliyyət meydanına qayıdacağı ümidində ikən qəzetlər onlara şairin "Qara xəbər"ini çatdırdı. 1911-ci il iyulun 12-də səhər tezdən M.Ə.Sabirin bütün fiziki və mə'nəvi ağrıları, əzabları sona yetmişdi.

Lakin onun sənəti əbədi yaşamaq hüququ ilə öz müəllifini də ruhən, mə'nən ölməyə qoymadı. Dəfələrlə nəşr olunan "Hop-hopnamə" hamısının stolüstü kitabına çevrilməklə yanaşı, Sabir poeziya ən'ənələri bu gün də davam etməkdə, yeni-yeni müəlliflərin qələminə qida verməkdədir.

1. "Mə'lumat" qəz., 10 iyul 1911, Bu faktı prof. M.Məmmədov üzə çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Əjdər. Azərbaycan müəllimlərinin I və II qurultayının təşkili və keçirilməsinə dair. "Azərbaycan məktəbi" jurn., 1972, N2.
2. Ağayev İslam. Əliqulu Qəmküsar. Bakı, Elm, 1976.
3. Ağayev İ. Satirik "Zənbur" jurnalı. Bakı, Elm, 1969.
4. Ağayev İ. M.Hadi və M.Ə.Sabir. "Azərbaycan müəllimi", qəz., 5 dekabr 1978.
5. Ağayev İ. "Molla Nəsrəddin" in poetikası, Bakı, Elm, 1985.
6. Aslanov Mirabbas. Bir daha müəllimlərimizin ilk qurultayları haqqında. "Azərbaycan məktəbi" jurn., 1972, N7.
7. Axundov Nazim. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər), Bakı, Elm, 1968.
8. Qarayev Yaşar. Poetik vicdanın səsi. "Kommunist" qəz., 2 iyun, 1982.
9. Zamanov Abbas. Sabir və müasirləri. Bakı, Gənclik, 1973.
10. Mirəhmədov Əziz. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Gənclik, 1973.
11. Mirəhmədov Ə. Sabir. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1958.
12. Mirəhmədov Ə. Onun şairliyi də var idi. "Azərbaycan" jurn., 1967, N5, səh.28-33.
13. Mirəhmədov Ə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın inkişafı məsələlərinə dair. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, IX c., 1956, səh.71-102.
14. Mirəhmədov Ə. Məhəmməd Hadi. Bakı, Yazıçı, 1985.
15. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, III c., Bakı, Elm, 1970.
16. Məmmədov Əflatun. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1977.
17. Məmmədov Kamran. XIX əsr Azərbaycan şe'rində satira. Bakı, Elm, 1975.
18. Məmmədov Məmməd. İdeal qardaşları. Bakı, Azərənşr, 1967.

19. Məmmədov Məmməd. Sabir və məktəb. Bakı, Maarif, 1968.
20. Məmmədov M. Sabir və mətbuat. Bakı, Elm, 1974.
21. Məmmədov Xeyrulla. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, Gənclik, 1983.
22. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Üç cildə, III c., Bakı, 1967.
23. Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c., Bakı, Elm, 1978.
24. Marks K., Engels F. Seçilmiş məktublar. Bakı, 1955.
25. Mir Cəlil. Sabirin surətlər aləmi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 16, 23 dekabr 1960.
26. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1922.
27. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, Azərnəşr, 1948.
28. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Üç cildə, I c., Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962.
29. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Üç cildə, II c., Bakı, 1962.
30. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Üç cildə, III c., Bakı, 1965.
31. Nəbiyev Bəkir. Firudin bəy Köçərli. Bakı, Elm, 1963.
32. Novruzov Tərən. Mirzə Ələkbər Sabir. Tədqiqat tarixindən. Bakı, Yazıçı, 1986.
33. Sabir (Məqalələr məcmuəsi), Bakı, Elm, 1962.
34. Səhhət Abbas. Əsərləri. İki cildə, II c., Bakı, Azərnəşr, 1976.
35. Səttarov M.M. Adi şüur və onun inkişaf dialektikası. Bakı, Elm, 1978.
36. Tağıyev Hüseyn. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi (XII əsrdən 1920-ci ilə qədər). Bakı, Azərnəşr, 1964.
37. Talıbzadə Kamal. Abbas Səhhət. Bakı, Gənclik, 1986.
38. Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqid (1905-1917-ci illər). Bakı, Elm, 1966.
39. Tahirli M.Ə. O, zövqü əməlindən, mükafatı vicdanından almışdır. "Azərbaycan məktəbi" jurn., 1967, N7, səh.71-79.
40. Fəhmi Əli. Vəqeyi-dilsuz. "Mə'lumat" qəz., 19 iyul 1911.
41. Hacıbəyov Üzeyir. İdarəyə məktub. "Mə'lumat" qəz., 7 avqust, 1911.
42. Həbibov İsa. Romantik lirikanın imkanları. Bakı, Yazıçı, 1984.

43. Hacıyev Tofiq. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı, Yazıçı, 1980.
44. Hüseynov Firidun. "Molla Nəsrəddin" və molla-nəsrəddinçilər. Bakı, Yazıçı, 1986.
45. Cəbrayılbəyli Camo. Xatirələr. Bakı, Azərnəşr, 1966.
46. Cəfər Əkrəm. Sabir yaradıcılığında təhvil, nəzirə və bəzətmələr. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri (ict., elmlər ser-sı), 1962, N5, s.9-50.
47. Xəndan Cəfər. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, Azərnəşr, 1962.
48. Şərif Əziz. Sabirin nəzirələri. "Azərbaycan" jurn., 1962, N5, s.89-96.
49. "İttifaq" qəz., 2 iyul, 4, 6, 8, 13, 16 mart, 1909.
50. "Yeni Fyüzat" jurn., 28 dekabr 1910.
51. "Yeni həqiqət" qəz., 28 yanvar 1911.
52. "Günəş" qəz., 8 oktyabr, 5, 14 noyabr, 24, 27 dekabr, 1910.
53. "Molla Nəsrəddin" jurn., 27 oktyabr 1906; 25 avqust, 20 noyabr 1908; 15 mart 1909; 8 dekabr 1910.
54. "Mə'lumat" qəz., 4, 10 iyul 1911.
55. "Səda" qəz., 5 fevral; 22 mart 1910; 15 mart, 16, 24 iyun 1911.
56. "Təzə həyat" qəz., 4 avqust 1908.
57. "Həqiqət" qəz., 22 mart 1910.
58. "Şərqi-Rus" qəz., 27 iyun 1903.

Bakı, 1987

M.Ə. Sabirin Şe'rləri

* Qeyd: Şe'rlər Mirza Ələkbər Sabir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Maarif", 1976 və M.Sabir Həfəzənamə. Bakı, "Vəziqə", 1980. (Tərtib, ön söz və şeirlər Məmməd Məmmədovundur.) Kitablarından götürülmüşdür.

BİR MƏCLİSDƏ ON İKİ KİŞİNİN SÖHBƏTİ

Vəkil

Həqsizə həqli deyib, bir çox günaha batmışam.

Həkim

Dərdi təşxis¹ etməyib, qövm-əqrəbə ağlatmışam.

Tacir

Mən həlal ilə həramı bir-birinə qatmışam.

Rövzəxan

Ümmətin pulun alıb, mən gözlərin islatmışam.

Dərviş

Nərdə bulsam soq² açıb, min-min yalan söz satmışam.

Sofi

Ruzü şəb³ həq-həq deyib, mən hər kəsi oynatmışam.

Molla

Gündə bir fitva verib, məxluqu çox aldatmışam.

Elm

Qət'i-ümmid⁴ etmişəm, yeksər⁵ bu qövmi atmışam.

Cəhl

Ortada keyf eyləyib, mən həm məramə çatmışam.

Şair

Bülbülə, eşqə, gülə dair yalan fırlatmışam.

Əvəm

Anlamam hərgiz, cəhalət bəstərində⁶ yatmışam.

Qəzetəçi

Mən cəridəm⁷ dolmaq üçün mətləbi uzatmışam.

1. Təşxis—xəstəliyin növünü düzgün müəyyən etmə, diaqnoz.

2. Soq (sovq)— bazar, meydan.

3. Ruzü şəb—günc-gündüz.

4. Qət'i-ümmid— ümidi kəsmə, əl üzmə.

5. Yeksər— başdan-başa, bütövlə, tamamilə.

6. Bəstər— yorğan-döşək.

7. Cəridə—qəzet.

**MİLLƏT NECƏ TARAC
OLUR-OLSUN, NƏ İŞİM VAR?!**

Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!
Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karim,
Dünyavü cahan ac olur-olsun, nə işim var?!

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın,
Tək-tək ayılan varsa da, həq dadıma çatsın,
Mən salim¹ olum, cümlə cahan batsa da, batsın;

Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!

Salma yadıma söhbəti-tarixi-cəhani,
Əyyami-sələfdən² demə söz bir də, filani,
Hal³ isə gətir meyl eləyim dolmanı, nani,⁴
Müstəqbəli⁵ görmək nə gərək, ömrü fani;

Millət necə tarac olur-olsun nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!

Övladi-vətən qoy hələ avarə dolansın,
Çirkabi-səfalətlə əli, başı bulansın,

1. Salim— sağ, salamat.
2. Əyyami-sələf— keçmiş zamanlar.
3. Hal— indi, bu gün.
4. Nan— çörək.
5. Müstəqbəl— gələcək.

Dul övrət isə sailə⁶ olsun, oda yansın,
Ancaq mənim avazeyi-şə'nim⁷ ucalansın;

Millət necə tarac olur-olsun nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!

Hər millət edir səfheyi-dünyadə⁸ tərəqqi,
Eylər hərə bir mənzili-mə'vadə tərəqqi,
Yorğan-döşəyimdə düşə gər yadə tərəqqi,
Biz də edərək aləmi-rö'yadə tərəqqi;

Millət necə tarac olur-olsun nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!

6. Sailə— dilənçi qadın.
7. Avazeyi-şə'n— şöhrət, ad-san sədası.
8. Səfheyi-dünya— yer üzü.

ADƏTİMİZ DAŞ İDİ DƏ'VA GÜNÜ

Adətimiz daş idi də'va günü,
Tullarıdıq əldə sapan qıjhaqı!

Hər kəsə dəysəydi edərdi haman
Bir neçə gün ahü fəğan, ufhauf!

Mərhəm olurdu, sağalırdı yara,
Əldə qalırdı yenə can sapbasağ.

İmdi revolverdi, dönüm başına,
Nagəh olur gülləfəşan partapart!

Onda görürsən yığılıb yanbayan
Bir neçə növrəstə cəvan laybalay!

Tüf belə dövrənə ki, bədtər olur
Seyri-fələk, dövr-i-zəman ilbəil!

Milləti-islam qırır bir-birin,
Allah, aman, bu nə yaman qırhaqır!

Qardaşa bax, qardaşını öldürür,
Vəhşi olub əhli-cahan sərbəsər!

Milləti gördükcə belə hərcü mərc
Könlüm olur dopdolu qan qatbaqat.

Böylə gedərsə, Bakı əldən gedər,
Qalmaz o mə'vadə* aman hiç, hiç!

Bari, xudaya, özün islah qıl,
Ta edələr pirü cəvan** sülh, sülh!

UŞAQLARA

Ey millətin ümmidi, dilü canı, uşaqlar!
Validlərinin sevgili cananı, uşaqlar!

Madərləriniz¹ etdi sizə məhrü məhəbbət,
Ağuşı-şəfəqqətdə sizi bəslədi rahət,
Validələriniz xərcinizə etdi kəfalət²,
Əlminnətü-lillah, sizə yar oldu səadət,
Olduz hərəniz bir evin oğlanı, uşaqlar!
Asudə gəzin indi bu dünyanı, uşaqlar!

Siz sərv³ kimi sərgəş⁴ olub boylə boy atdız,
İllik beçə tək banlıyaraq xəlqi oyatdız,
Şad oldu pəder⁵, madəriniz— bu boya çatdız,
Bəsdir sizə gəhvareyi-naz⁶ içrə ki, yatdız,

*. Mə'va—yer, yurd, məkan, sığınacaq.

*. Pirücəvan— qoca və gənc.

1. Madər — ana

2. Kəfalət — zəmin olmaq, Məs'uliyətini öhdəsinə almaq

3. Sərv — sərv ağacı - bədii ədəbiyyatda gözəlin ucaboylu olmasına işarətdir

4. Sərgəş — baş qaldıran, itaətsiz

5. Pəder — ata

6. Kəhvərə — beşik; gəhvareyi-naz — körpələrin əzizlənərək yatdıqları beşik

İndi buraxın balışı, yorğanı, uşaqlar!
Həm tərək eləyin xaneyi-virani⁷, uşaqlar!

Vəqt oldu çıxıb küçədə cövlan edəsiz siz,
Hərcayi⁸ gəzib, hər yeri seyrən edəsiz siz,
Cəngü cədlü qarətü talan edəsiz siz,
Hər cildə girib, aləmi viran edəsiz siz,
Gündə atasız bir neçə patranı, uşaqlar!
Ta öyrənəsiniz şiveyi də'vani⁹, uşaqlar!

Vəqt oldu həvəs etməyəsiniz məktəbə, dərşə,
Tə'lim alasız hər nə ki, aləmdə betərsə,
Xeyri buraxıb, əxz edəsiniz hər nə zərərsə,
Mail olasız hər işə kim, fitnəsə, şərsə,
Adət qılasız hərzəvü hədyanı, uşaqlar!
Siz neyləyəsiniz məktəbi, mollanı, uşaqlar!

Vəqt oldu vurub yıxmağa müştəq¹⁰ olasız siz,
Evdə gərək əvvəlcə ki, qoççaq olasız siz,
Həm validə¹¹, həm validəyə¹² ağ olasız siz,
Dincəlməyələr ta nə qədər sağ olasız siz,
Hər gün döyəsiniz madəri-nalanı, uşaqlar!
Ta uf deməyə qalınma imkanı, uşaqlar!

7. Xanə — ev; xaneyi-virən — dağılmış, xarabaya dönmüş ev.

8. Hərcayi — avara, sərgərdan, veyl.

9. Şiveyi-də'va — dava eləməyin yolu, qaydası

10. Müştəq — şövqlü, həvəsli.

11. Valid — ata

12. Validə — ana

Hər istədiyini olmasa hasil pədənindən,
Vur, yıx, cala, ta qorxuya düşsün zərərindən,
Söy ağzına cür'ətlə, çəkinmə hünərindən,
Bicarə xilas olmaq üçün şüru şərindən,
Çıxsın canı, satsın qabı-qazanı, uşaqlar!
Neylər dəxi ol sərvətü samanı, uşaqlar!

Bəsdır ki, oğul sahibi düşgün pədə oldu,
Xeyr oldu əcəb aqibəti, bəxtəvər oldu,
Göz nuri hesab eylədiyi dərdi-sər oldu,
Zəhmətlə əmək verdiyi cümlə hədə oldu;
Nə ölmədi ta kim, qutara canı, uşaqlar!
Nə tapmadı öz dərdinə dərmanı, uşaqlar!..

EY FƏLƏK, ZÜLMÜN ƏYANDIR...

Ey fələk, zülmün əyandır, bu necə dövrü-zəmandır ki, işim ahü fəğandır, məni yandırma amandır, gözümün əşki rəvandır, ürəyim dopdolu qandır, hamı qəmdən bu yamandır ki, neçə əhli-qələmlər, buraxıb canıma qəmlər, qarışib dərd bəhəmlər¹, ürəyim indi vərəmlər, qəzetə, jurnala bu küfrşiyəmlər² necə cür'ətlə rəqəmlər yazıb, islamə sitəmlər eləyirlər ki, gərək aləmi-islamda, hər ölkədə, hər şəhərdə, dinarü dirəmlər saçılıb, məktəbi-nisvan³ açılıb, qız balalar məktəbə hazır olalar, elmdə mahir olalar, fəzldə bahir⁴ olalar, başdan-ayağə geyələr don, gedələr məktəbə on-on, dutalar şiveyi-bid'ət, oxuyub nəhvlə hikmət⁵, alalar dərsi-təbabət, bilələr cümlə kitabət, edələr yazmağa adət, itə ismət, bata iffət⁶... aman, ey vah! Ay allah! Bu qövm oldu nə gümrəh⁷! Bu nə şiveyi-ikrah! Bu nə zümreyi-bədxah⁸! Salıb aləmə pərxaş⁹, bular lal ola ey kaş, düşə başlarına daş! Xudaya, bu nə güftar, nə rəftar, nə murdar, nə biar, fəna karə bizi sövq eləmək fikrinə amadə⁹ olublar! Qıza lazımdır əgər bilmək: o da ev işi, paltar tikişi, köhnə yumaq, yun darəmaq, don yamamaq, səhnü sərani¹⁰ süpürüb, kasəni, qabı üfürüb, küftə, kələm dolması, mət halvası, ət bozbaşı, ya lobyalı aş, bir

1. Bəhəm— bir-birinə.

2. Küfrşiyəmlər— kafir xasiyyətliyə.

3. Məktəbi-nisvan— qızlar məktəbi.

4. Bahir— parlaq, gözəl; hər kəsə mə'lum.

5. Nəhvlə hikmət— sintaksislə fəlsəfə.

6. İffət— namus, ismət, həyalılıq.

7. Gümrəh— azğın, düz yoldan sapmış.

8. Pərxaş— dava, vuruşma, qovğa.

9. Amadə— hazır.

10. Səra— ev, mənzil, yaşayış yeri.

dəxi təndir lavaşı eyləməyindəndir ibarət ki, əgər bunları da bilməsə eyb eləməz, ancaq qıza ən lazımlı bir, iki, üç məs'ələni bilməyidir, bilsə olur əmrə kifayət: biri oldur ki, gəlin getdiyi evdə bacarıb qaynataya, qaynanaya çımxıra bilsin ki, ona söz deməyə etmiyə bir kimsə də cür'ət, biri də qaynı ilə sahibi mabeyninə bir hadisəyi-təfriqədir kim, ona dair edə hiylət ki, beş-üç gündə çox ildən qazanılmış bu qədər mehrü məhəbbət ola təbdili¹¹-ədavət, biri, həm axırı, ən ümdəsi damdabacanın, həm xo-xunun, xortdanın adlarını bilməkdə gərək sə'y edə övrət, nə qədər fəidəsi var bu işin gər ola diqqət ki, əgər ağlaya, yainki də-cəllik edə bir tifi, nəhayət, anası söyləsə bu adları filfövr edər övladını rahat və qalar əqli səlamət, başı çəkməz də məlamət¹²...

Budur aləmi-nisvan!

Budur hali-müsəlman!

Gərəkdir edə məhdud

Öz övladını insan!

Sən, əmma, hələ qanma!

İnanmırsan, inanma!

Fərəhlən əməлиндən,

Utanmırsan, utanma!..

11. Təbdil— dəyişmə.

12. Məlamət— məzəmmət, tə'nə, danlaq.

NAƏHL OLANA MƏTLƏBİ ANDIRMAQ OLURMU?!

Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?
Söz qanmıyana zor ilə qandırmaq olurmu?

Könlüm sənə maildir özəldən bəri, ey pul!
Olsam da nolur tətinə il-günü məşğul,
Sənlə görürəm kəndimi hər bəzmdə¹ məqbul,
Sənsiz bu cəhan əhlin inandırmaq olurmu?
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

Sənsən mənim əfzuniyi²-sərmayeyi-fəxrım.
Sənlə ucalır mərtəbeyi-payeyi³-fəxrım,
Gər dönsə üzüm qiblədən, ey mayeyi-fəxrım,
Səndən yana göz nuru dolandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

Canım üülüb səndən ötür xəlqi soyunca,
Bir yatmamışam ta səni sənduqə qoyunca!
Derlər mənə: pul yığmayı boşla, ye doyunca!
Eşq əhlini sövdadən usandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

1. Bəzm— məclis, ziyafət və ya söhbət-məhəbbət məclisi.

2. Əfzuni— çoxluq, artıqlıq; çoxalma, artma.

3. Payə— dərəcə, mərtəbə, mövqe; payəbəpayə— dərəcədən-dərəcəyə, yüksələ-yüksələ.

Kasib deyiliz, sikkeyi-pulu tanırız biz,
Pul ilə olan şə'nü şüunu⁴ qanırız biz,
Bir həbbə zərər yetmə pula, odlanırız biz,
Yansın ciyərim! Dövləti yandırmaq olurmu?
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

Sə'y eyləmişəm bir neçə il zirəkü çalak,
Hardansa keçib girimə çox sərvətü əmlak,
Bir acizə rəhm etməyib, ömr eyləmişəm pak,
İndi bu süluki⁵ yavalandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

Bunlar keçər, indi düşüb el başqa həvayə,
Pul istənilir, məktəb açılsın fəqərayə,
Oğlan oxusun, qız oxusun payəbəpayə;
Kasibləri elmə ucalandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

Dəxli mənə nə elm oxuya millət uşağı?!
Təhsili-kəmalat edə ya ümmət uşağı?!
Getsin işə bu tənbelü bigeyrət uşağı!
Canım, gözüm, arifləri qandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

Bizlərdə yox idi belə adət,— yeni çıxdı,
Övrətlərə tədrisi-kitabət yeni çıxdı,
İslamə xələl qatdı bu bid-ət—yeni çıxdı,
Bu çeşməni bir növ bulandırmaq olurmu?!
Naəhl olana mətləbi andırmaq olurmu?

4. Şüun— şə'nilər.

5. Sülluk— (burada) rəftar, məslək.

MƏN BELƏ ƏSRARI QANA BİLMİRƏM

Mən belə əsrarı¹ qana bilmirəm,
Qanmaz olub da dolana bilmirəm!..

...Dərlər utan, heç kəsə bir söz demə,
—Həq sözü dərkən utana bilmirəm!..

Neyləməli, göz görür, əqlim kəsir,
Mən günəşi göydə dana bilmirəm!..

Şiddəti-seylan² ilə baran³ tökür,
Bir koma yox, daldalana bilmirəm!..

Dərlər usan, hərzəvü hədyan demə,—
Güc gətirir dərd, usana bilmirəm!..

Dərlər otur evdə, nedim, kasibəm,
Kəsb eləməzsəm, qazana bilmirəm!..

Dərlər, a qanmaz, de yıxıl, öl qutar!
Hə, balam, doğrusu, ay dadaş, mən dəxi
Məsləhət ondan o yana bilmirəm!..

1. Əsrar— sirlər.
2. Seylan— sellər; axıntı.
3. Baran— yağış, güclü yağmur.

SUAL-CAVAB

—Görmə!—Baş üstə, yumaram gözlərim.
—Dinmə!—Mütiəm, kəsərəm sözlərim.
—Bir söz eşitmə!—Qulağım bağlaram.
—Gülmə!—Pəkey¹, şamü səhər ağlaram.
—Qanma!—Bacarmam! Məni mə'zur² tut,
Boyləcə təklifi-məhalı³ unut!
Qabili-imkanımı olur qanmamaq?
Məcməri-nar⁴ içrə olub yanmamaq?
Eylə xəmuş atəşi-suzanını⁵,
Qıl məni asudə, həm öz canını!

1. Pəkey— çox yaxşı, başüstə.
2. Mə'zur— üzürlü.
3. Təklifi-məhal— çətin təklif.
4. Məcməri-nar— odlu, atəşli qab.
5. Suzan— yanan, yanar.

BƏXTƏVƏR

Oğlumuz, ay Xansənəm, bir yekə pəlvən imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Durmuş idim küçədə, bir də nə gördüm, həman
Ağrısını aldığım Feyzi gəlir lap piyan,
Çatcaq urub bir qoca saili, qusdurdu qan,
Gözlərinə döndüyüm sanki bir aslan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Sən öləsən, qoy hələ olsun əməlli cəvan,
On beşə çatsın yaşı, cür'ətin etsin əyan,
Bir qoçu olsun bu kim, aləmə salsın fəğan,
Hər kəs ona söyləsin: Rüstəmi-dastan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Yaxşı olub mən bunu bəxtini çöndərmədim,
Bir para pis işlərə fikrini döndərmədim—
Qonşumuzun oğlu tək məktəbə göndərmədim,
Doğrusu, məktəb demək guşeyi-zindan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Məktəbə getsəydi bu, boylə qalırdı məgər?!
Dərs ilə olmazdımı bir ala-gic dəngəsər?
Axşamacan mırt-mırt, heyvərəlik, əlhəzər!¹

1. Əlhəzər— həzər olsun, uzaq olsun.

Məktəbə məxsus olan hərzəvü hədyan imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Həm də olurdu uşaq dərs ilə bəd'ətiqad,
Məzhəbə rəxnə² vurub, dinə salırdı fəsad,
Dininə, ayininə etməz idi e'tiqad,
Oğlumuzun, şükr kim, zati müsəlman imiş!
Bəxtəvər olsun başın, bəxtimiz oğlan imiş!

Nəslimiz insan imiş!
Elmü ədəb qan imiş!
Baisi-xizlan³ imiş!
Doğrudan, ay Xansənəm,
Can sənə qurban, Sənəm,
Nəslimiz insan imiş!..

2. Rəxnə— zərər, ziyan, xələl.

3. Xizlan— köməksiz, adamsız qalma, bədbəxtliyə düşər olma, qara günə düşmə.

UŞAQDIR

Ay başı daşdı kişi, dinmə, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Atanın gору üçün, boşda bu tifi başına,
Keyfinə dəymə, söyə ya sənə, ya qardaşına,
İndicə-indicə ancaq yetir on bir yaşına,
Əqli kəsmir, hərə bir körpə uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Bir söyüşdən öteri etmə əziyyət balama,
Göyərüb coşma, utan, qonşuları yığma dama,
Sənə söydükləri getsin başı batmış atama,
Qışqırıb bağrını da yarma, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri,—
Oğlu söydükcə fərəhdən açılır balü pəri;
Yoxsa, ay hərə kişi, bir quru sözdən öteri
Darıxırsan, deməyirsən ki, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Kişi, az söylə mənə bir dəxi məktəb sözünü!
Yə`ni məktəblə uşaq kamil edərmiş özünü?
Bir söyüşdən yana az danla bu tiflin üzünü!

Sözü ləzzətlə, şirin dilli uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

Deyilik erməni, zayə edək övladımızı,
Oxudaq gözləri açılmamış əhfadımızı¹,
Görmüşəm elm oxumuş heyvərə damadımızı²,
Qoymaram məktəbə, bir qabil uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, ufaqdır uşağım!

1. Əhfad— nəvələr, övlad, nəsil.
2. Damad— kürəkən.

SƏTTAR XANA

Hali-məczubim¹ görüb, qare, demə, divanədir,
Nə rey-i-şuridəmi² zənn etmə bir əfsanədir,
Şairəm, təb'im dəniz, şe'ri-tərim dürdanədir,
Bəhcətim³, eyşim, sürurim⁴, vəcdim əhraranədir⁵,
İncizabim⁶ cür'əti-mərdanəyi-mərdanədir,
Afərinim himməti-valayi⁷-Səttar xanədir.

Təki millət məcməin⁸ Tehrandə viran etdilər,
Türklər Səttar xan ilə əhdü peyman etdilər,
Zülmü istibdadə qarşı nifrət e'lan etdilər,
Millətə, milliyyətə can nəqdi qurban etdilər,
Ayeyi⁹-zibhi¹⁰-əzim¹¹ itlaq¹¹ ol qurbanədir,
Afərinim himməti-valayi-Səttar xanədir.

Həq mədədkar¹² oldu Azərbaycan ətrakına¹³,
Ali-Qacarın protest etdilər Zöhhakına,

1. Məczub— cəzb olunmuş, vurulmuş.
2. Şuridə— aşiq, mübtəla, məftun.
3. Bəhcət— şadlıq, gülərlülük.
4. Sürur— sevinc, şadlıq.
5. Əhrar— hürriyyət; azadlıq uğrunda çarpışanlar.
6. İncizab— cəzb olunma; vürğunluq.
7. Himməti-vala— böyük sə'y və qeyrət.
8. Məcmə— toplanış yeri, məclis.
9. Ayə— Qur'an surələrini təşkil edən cümlələrin hər biri.
10. Zibh— kəsmə, qurban kəsmə.
11. İtlaq— ad, ad verilmə, adlandırılma.
12. Mədədkar— köməkçi, tərəfdar.
13. Ətrak— türklər.

Ol şəhidanın¹⁴ səlam olsun rəvani pakına¹⁵
Kim, tökülmüş qanları Təbrizü Tehran xakına,
Onların cənnət deyildir mənzili, aya nədir?
Afərinim himməti-valayi-Səttar xanədir.

İştə Səttar xan, baxız, bir növ' iqdamat¹⁶ edib,
Bir vəzirü şahı yox, dünyanı yeksər mat edib,
İrzi-islamı, vətən namusunu yüz qat edib,
Hörməti-heysiyyəti-milliyətin isbat edib,
İndi dünyanın təvəccöh¹⁷ nöqtəsi İranədir,
Afərinim himməti-valayi-Səttar xanədir.

İştə Səttar xan, baxız, İranı ihya¹⁸ eylədi,
Türklük, iranlılıq təklifin ifa eylədi,
Bir rəşadət, bir hünər göstərdi, də'va eylədi,
Dövlətin bir eynini¹⁹ dünyadə risva eylədi,
Qaçmayıb pərvanə tək oddan, demə pərvanədir,
Afərinim himməti-valayi-Səttar xanədir.

Afərin tərriziyan²⁰, etdiz əcəb əhdə vəfa!
Dustü düşmən əl çalib eylər sizə səd mərhəbə!
Çox yaşa, dövlətli Səttar xan, əfəndim, çox yaşa!
Cənnəti-ə'ladə peyğəmbər sizə eylər dua,
Çün bu xidmətlər bütün islamədir, insanədir,
Afərinim himməti-valayi-Səttar xanədir.

14. Şəhidan— şəhidlər.
15. Rəvani-pak— təmiz ruh.
16. İqdamat— mətanətlə çalışma, qabağa getməyə, sə'y etmə.
17. Təvəccöh— üz çevirmə, meyl və maraqla baxma.
18. İhya— diriltmə, canlandırma.
19. Eyn— göz. Eynüddövləyə işarədir. Eynüddövlə Təbrizə hücum edən və Səttar xanla vuruşan şah qoşunları sərkərdəsinin ləqəbi idi.
20. Təbriziyan— təbrizlilər.

ARZU

Nə dərş olaydı, nə məktəb, nə elmü sən'ət olaydı,
Nə dərşə, məktəbə, elmə, filanə hacət¹ olaydı!

Nə səndəli, nə qarandaş, nə lövhü miz, nə təbaşir,
Nə dəftərə, qələmə, kağızə bu rəğbət olaydı!

Nə mədrəsə, nə müəllim, nə bu üsuli-cədidə²
Və nə uşaqlarımızda bu qabiliyyət olaydı!

Nə əhlimizdə ayıqlıq əlaməti görünəydi,
Nə bir para oxumuşlarda bu zəkavət³ olaydı!

Nə hiss olaydı cəvanlarda əmri-millətə qarşı,
Nə bu cəvanlar olaydı və nə bu millət olaydı!

Düşəydi daş o günə kim, qazet-mazet sözü çıxdı,
Qazet işin törədən nabəkarə⁴ lə'nət olaydı!

Nə gündə, həftədə, ayda çıxan qazet və nə jurnal,
Nə mətbəə, nə mühərrir və nə təbəət⁵ olaydı!

1. Hacət— ehtiyac, lüzum.

2. Üsuli-cədidə— yeni üsul.

3. Zəkavət— zəkilik, qabiliyyət, iste'dad.

4. Nabəkar— yaramaz, şuluqçu.

5. Təbəət— təb' etmə, çap etmə, mətbəə işi.

Nə Şərq olaydı, nə Əqsayi-şərq⁶, həm nə Japonya,
Nə onların hünəri xəlqə dərş-i-brət olaydı!

Nə nəfxi⁷ "Sur"-i-Cəhangir və nə Məlik-Mütəkəllim,
Nə bə'zi Kişvəri-İranda bu ləcacət⁸ olaydı!

Nə Türkiyədə bu qanun-əsasi nəşr olunaydı,
Nə biədəb yeni türklərdə bunca cür'ət olaydı!

Nə xortlayaydı bu şəkl ilə "Molla Nəsrəddin", ey kaş!
Nə kalba Səbzalılarda bu xovfū vəhşət olaydı!

O köhnələrdən əcəb kim, utanmayıb da deyirlər:
Gərək bu əsrə görə boylə, boylə adət olaydı!

Bu bişüurların əqlinə, kəmalına bax bir!
Qadam kəmalınıza! Bari sizdə qeyrət olaydı!..

6. Əqsayi-Şərq— Uzaq Şərq.

7. Nəfx— üfləmə, nəfəslə musiqi alətini çalma.

8. Ləcacət— tərslik, inadkarlıq.

**VAH!.. BU İMİŞ
DƏRSİ-ÜSULİ-CƏDİD?!**

Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli cədid?!
Yox..x! Yo..x! Oğul, məktəbi-üsyandı bu!
Molla deyil bundakı təlim edən!
Əlhəzər et, bir yeni şeytandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

Gör necə alt-üst eləyib şeyləri,
Döndərib “a-ba”yə “əlif-bey”ləri,
Bid’ətə bax, “ya” oxudur “yey”ləri,
Sanki hürufat¹ ilə düşməndi bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

Diqqət edib baxsan əgər dərsinə—
Hər sözü təlim eləyir tərsinə;
Dəyməz bir paslı dəmir ərsinə—
Min də desə dürci²-zərəfşandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

Verdiyi dərsi uşağa yazdırır,
Hüccə³ demir, hər əməlin azdırır,

1. Hürufat— hərflər, əlifba.

2. Dürc— cavahir saxlanan kiçik qutu, mücrü.

3. Hüccə— oxunanı hecalara ayırma, hüccələmə, qiraətin mollaxana üsulu.

Gah oxudur, gah çıxarıb gəzdirir,
Bir demir övladi-müsəlmandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

Bir də görürsən ki, olub heyvərə—
Əlli uşaq banladı birdən-birə,
Dərs demə, gülməli bir məsxərə!
Molla demə, məsxərəcünbandı⁴ bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

Düz yeri bir yupyumuru şey qanır,
Həm də deyir sutkada bir fırlanır,
Ay dolanır, göy dayanır, gün yanır,
Kafirə bax, gör nə bədimandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

Bundan əzəl boylə deyildə səyaq,
Dərs oxudan mollada vardı ləyaq,
Molla qoyardı başına şiş papaq;
Oylə ki, bir fazili-dövrəndi bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

İndi bütün iş dolanıb lağlağa,
Dərs oxudur hər başı fəsli çağa,
Etdiyi tədrisi ilan, qurbağa,
Dərs deyil, hərzəvü hədyandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!..

4. Məsxərəcünban— masqara edən, oyunbaz.

Mən dəyişib şiveyi-əcdadımı,
Boylə oda salmaram övladımı!
Eyləmərəm dinsiz öz əhfadımı!

At çölə getsin, nə dəbistandı⁵ bu?!
Dur qaçaq oğlum, baş-ayaq qandı bu!
Elm adına bir quru böhtandı bu!..

Nifrətə şayandı bu!
Hərzəvü hədyandı bu!
Müslimi kafir qılan
Xaneyi-küfrandı⁶ bu!..

5. Dəbistan— məktəb.

6. Xaneyi-küfran— kafirlər, dinsizlər evi.

YAŞAMAQ İSTƏR İSƏK SİRF ƏVAM OLMALIYIZ!

Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!
Atıb insanlığı, bilcümlə həvam¹ olmalıyız!

Yaşamaq istər isək dəhərdə əmniyyət ilə,
Elmə, fənnə, üdəbəyə² baxalım nifrət ilə.
Uyalım fitnələrə əldəki vəhşiyət ilə.
Yatalım bəstəri-qəflətdə uzun müddət ilə;
Püxtəlikdən nə yetər, biz hələ xam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Balışa baş qoyalım, yorğanı bərduş³ edəlim,
Pənbeyi⁴-qəfləti yox, zeybəqi⁵ dərguş edəlim,
Xabi-övham görüb, seyl kimi cüş edəlim,
Qeyrətü himməti-islamı fəramuş⁶ edəlim;
Dusta mayeyi-qəm, düşməne kam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Fıkr tədris edən əşxası kənar etməliyiz,
Hər nəsil olsa bu bidinləri zar etməliyiz,
Ölkədən bunları məcburi-fərar etməliyiz,
Tez zamanda vətəni, milləti xar etməliyiz;
Boyləcə naili-məqsudü məram olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

1. Həvam— həşəratlar, ziyanvericilər.

2. Üdəbə— ədiblər, yazıçılar.

3. Bərduş— çiyin, çiyin üstə çəkmə.

4. Pənbə— pambıq.

5. Zeybəq— civə.

6. Fəramuş— unutma, yaddan çıxarma.

Başqalar çox da balonlarda edir seyri-həva,
Biz bu seyri edirik xabdə hər sübhü məsa,
Qövli-axundu unutdunmu ki, və'z etdi sənə:
Dəhr fanidir, əzizim, ona uyma əbəda!
Tərki-dünya ilə firdovs xüram olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Nə bilirsən hələ sən səhneyi-rö'yadə nə var?!
Əhli-zahir nə qanır aləmi-mə'nadə nə var?!
Hər nə var—xabdə var, yoxsa bu dünyadə nə var?!
Yaxşı yat, qol-qanad aç, uç, gör o mə'vadə nə var?!
Həzzi-rö'ya ilə məşguli-mənam⁷ olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Yat, dolaş cənnəti-ə'ladəki rizvanlar⁸ ilə,
Qol-boyun ol, məzələş huriyü qılmanlar ilə,
Ye, iç!.. artıq kefə bax cümlə müsəlmanlar ilə,
Qoy bu dünyanı bu kafirlərə şeytanlar ilə,
Biz mələklərlə uçub ali məqam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

Qoy olar kəşfi-bədaye⁹ eləsin sən'ət ilə,
Paraxod, ya vaqon icad eləsin zəhmət ilə,
Biz verib pul minərik, yol gedərik rahat ilə,
Nə münasib ki, rəqabət edək hər millət ilə?!
Bizə ağalıq edən əhlə qulam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək sırf əvam olmalıyız!

7. Mənam— yuxu, yuxulama.

8. Rizvan— cənnətin qapıçısı olan mələk.

9. Bədaye— bədiələr, gözəl şeylər, gözəlliklər.

BİR BÖLÜK BOŞBOĞAZIQ. HEYVƏRƏLİK ADƏTİMİZ!

Bir bölük boşboğazıq, heyvərəklik adətimiz,
Doludur lə'nət ilə, qiybət ilə söhbətimiz,
Oxumaqdan payımız yox, yazıdan qismətimiz,
Bu əvamlıqla belə hər sözü təfsir¹ edərik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir² edərik!

Hər sözə çulğasaırıq, hər bir işi qurdalarıq,
Harda bir nur görürsək, ona qarşı olarıq,
Bə'zinə diş qıcadıb, bə'zinə quyruq bularıq,
Bizə hər kəs çörək atsa, onu təqdir edərik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!

Deyilik naşi bu işdə,—ağarıbdır yalımız,
Bilirik dini-müsəlmanı bu gün öz malımız,
Üzüqırxıq deyilik— bir şələdir saqqalımız,
Tərpədib xeyrə onu, aləti-təzvir edərik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!

... Danışıb-söyləşərik hər necə ünvan olsun,
İftira ləğv, əbəs, hərzəvü hədyan olsun,
Hər kəsə bağlayarıq hər cürə böhtan olsun,
Qoy bizim din evimiz olsa da viran, olsun,

1. Təfsir— izah, şərh.

2. Təkfir— kafir adlandırma.

Güc verib zikrə cinan³ qəsrini tə'mir edərik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!

Mö'minik, keflənərik arzuyi-cənnət ilə,
Oxumuşlar adını yad edərik lə'nət ilə,
Düşmənik elm ilə, insaf ilə, hüriyyətlə,
Biz bu əfsanələri cəhl ilə tənfir⁴ edərik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!

Ölkəni seyr edərək hər cürə insan görürük,
Ancaq öz nəfsimizi pak müsəlman görürük,
Bu xəyal ilə yatıb huriyə qılman görürük,
Xabi-sadiq deyə bu haləti tə'bir⁵ edərik!
Mümkün olduqca müsəlmanları təkfir edərik!

3. Cinan— cənnət behiştler.

4. Tənfir— nifrət etdirmə, iyrənc etmə.

5. Tə'bir— yozma (yuxunu).

OXUTMURAM, ƏL ÇƏKİN!

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Gərçi bu bədbəxt özü elmə həvəskardır,
Kəsbi-kəmal etməyə sə'yi dəxi vardır,
Məncə bu işlər bütün şiveyi-küffardır¹,
Dinə zərərdir, zərər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Bəs ki, uşaqdır hələ, yaxşı-yaman sanmayır,
Elmin əbəş olduğun anlamayır, qanmayır,
Sair uşaqlar kimi hər sözə aldanmayır,
Eyləyir ömrün hədə, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Eyləməyəm rəhm onun gözdən axanı yaşına,
Baxsın özündən böyük öz qoçu qardaşına,
Blsə də verməm riza şapqa qoya başına,
Kafir ola bir nəfər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Uşaq mənimdir, baba, dəxli nədir sizlərə?
Kim sizi qəyyum edib hkm edəsiz bizlərə?
Yatmaram əsla belə dinə dəyər sözlərə!
Bir kərə qan, müxtəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Qoysanız öz oğlumu mən salım öz halimə,
Sən'ətimi öyrədib, uydurum əhvalimə,

1. Şiveyi-küffar— kafirlərin təzi-hərəkətləri, xasiyyətləri.

Dün bu oxutmaq sözün ərz elədim alimə,
Söylədi: "Haza kəfər..."², oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Bəsdi, cəhənnəm olun, bunca ki, aldatmışız,
İndi beş ildir tamam dinimə əl qatmışız,
Sevgili övladımı kafirə oxşatmışız,
Duydum işin sərbəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Satmaram öz əqlimi siz kimi laməzhəbə³,
Razıyam oğlum gedə qəbrə,—nə ki, məktəbə!
Məktəb adın çəkməyin,— məl'əbədir⁴, məl'əbə!..
Əlhəzər⁵, ondan həzər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Bəsdir o bildikləri, kaş onu da bilməsə!
Canıma olsun fəda bir də üzü gülməsə!
Taki o zəhnindəki fikrləri silməsə,
Sanma ola bəxtəvər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Fikrimi verməm əbəs siz kimi nadanlara:
Sövq edəsiz oğlumu bir para hədyanlara,
Çünki xəyanətçisiz cümlə müsəlmanlara,
Mənzilinizdir səqər⁶, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Dinə zərərdir, zərər, oxutmuram, əl çəkin!..

2. "Haza kəfər..."— bu küfrdür, bu kafirlikdir.

3. Laməzhəb— məzhəbsiz, dinsiz.

4. Məl'əbə— oyun yeri.

5. Əlhəzər— həzər olsun, həzər etməli, çəkinməli.

6. Səqər— cəhənnəm.

UŞAQ VƏ BUZ

Dərsə gedən bir uşaq
Çıxdı buz üstə qoçaq;

Sürüşdü birdən-birə,
Düşdü üz üstə yerə.

Durdu uşaq, neylədi?
Buza belə söylədi:

"Sən nə yamansan, a buz!
Adam yıxansan, a buz!

Az qalib ömrün sənin,
Yaz gələr, artar qəmin:

Əriyib suya dönərsən,
Axıb çaya gedərsən!"

YAZ GÜNLƏRİ

Gəl, gəl, a yaz günləri!
İlin əziz günləri!

Dağda ərıt qarları,
Bağda ərıt qarları:

Çaylar daşıb sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.

Ağaclar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək.

cütçü

Çıxdı günəş, doldu cəhan nur ilə,
Cütçü sürür tarlada cüt şur¹ ilə.

Atlar, öküzlər kotar, güc verir,
Gah yürüyür, gah yıxılır, gah durur.

Cütçü batıb qan-tərə, yer şumlayır,
Şumladıqı tarlasını tumlayır.

Olsa da artıq nə qədər zəhməti—
İşləməyə var o qədər qeyrəti.

Çünki bilir rahət əziyyətdədir,
Şad yaşamaq sə`ydə, qeyrətdədir.

İndi əgərçi ona zəhmət olar,
Qışda əyali², özü rahət bular:

Cəm edəcək tarlasının hasilin,
Bəsləyəcək ailəsin, həm elin.

1. Şur - qovğa, mərəkə, gurultu, patıltı

2. Əyal - ailə üzvləri

MƏKTƏ ŞAGİRDlərİNƏ TÖHFƏ

Ey uşaqlar, uşaqlıq əyyamı,—
Gələn əyyamın ondadır kami.
Kim ki, qeyrətlə zəhmətə alışar,
Kəsb-i-irfanə ruzü şəb çalışar,—
Zəhməti mayeyi-səadət olar,
Yaşadıqca həmişə rahat olar.
Kim ki, tənbelliyə məhəbbət edər,
Daim əyləncələrə ülfət edər,
Keçirir vaxtını cəhalət ilə,
Bütün ömrü keçər səfalət ilə.
İştə, övlad, siz bu halı görün,
Bu iki vazeh ehtimalı görün;
Vəqtdən daim istifadə edin,
Elm təhsilini iradə edin;
Çalışın, biniyaz olun, çalışın!
Elm ilə sərfəraz¹ olun, çalışın!
Gələcək günlərin səadətini—
Qazanın fəzlü fəxrü izzətini.
Sizdədir millətin ümid gözü,—
Hal ilə söyləyir sizə bu sözü.
Dinləyin yangılı sədalərini!..
Eşidin atəşin nəvalərini!..
Oxuyun, millətin nicatı olun!
Ta əbəd bəisi-həyatı olun!

1. Sərfəraz - başı uca, başqalarından seçilən.

Kitabın içindəkilər

Həmişə bizimlə olan şair [redacted]	3
M.Ə.Sabir (qısa tərcümeyi-hal)	9

ŞE'RLƏR

BİR MƏCLİSDƏ ON İKİ KİŞİNİN SÖHBƏTİ	103
MİLLƏT NECƏ TARAC OLUR-OLSUN, NƏ İŞİM VAR?!	104
ADƏTİMİZ DAŞ İDİ DƏ'VA GÜNÜ	106
UŞAQLARA	107
EY FƏLƏK, ZÜLMÜN ƏYANDIR	110
NAƏHL OLANA MƏTLƏBİ ANDIRMAQ OLURMU?!	112
MƏN BELƏ ƏSRARI QANA BİLMİRƏM	114
SUAL-CAVAB	115
BƏXTƏVƏR	116
UŞAQDIR	118
SƏTTAR XANA	120
ARZU	122
VAH!.. BU İMİŞ DƏRSİ-ÜSULİ-CƏDİD?!	124
YAŞAMAQ İSTƏR İSƏK SİRF ƏVAM OLMALIYIZ!	127
BİR BÖLÜK BOŞBOĞAZIQ, HEYVƏRƏLİK ADƏTİMİZ!	129
OXUTMURAM, ƏL ÇƏKİN!	131
UŞAQ VƏ BUZ	133
YAZ GÜNLƏRİ	134
CÜTÇÜ	135
MƏKTƏ ŞAGİRDlərİNƏ TÖHFƏ	136
ÇOX TƏƏCCÜB EDİRƏM TƏRZİ-CƏDİDƏ Kİ, ONU	137
DREPER DEYİR Kİ:	137

Алхан Байрам оғлу МƏММƏДОВ
М.Ə.САБИР (гыса тәрчүмеји-һал)
Бакы, “Нурлан” нәшријјаты, 2001.

DİZAYNER: İbrahim ÖMƏROV

Yığılmağa verilmiş:	05.05.2001
Çapa imzalanmış:	19.05.2001
Kağız formatı:	60x84 1/16
Fiziki çap vərəqi:	8,6
Sifariş:	35
Tiraj:	800 (I buraxılış 500)
<i>Qiyməti müqavilə ilə.</i>	

Kitab “Nurlan” nəşriyyat - poliqrafiya müəssisəsində
yığılmış və səhifələnmişdir.

2007
1301
Alxan Bayramoğlu
Mem-mədəd Əzəzax
Rayonu, 1 Sıxlı kəndində
doğulub. Bakıda APU-n
filologiya fakültəsini,
Azərbaycan Milli EA Nizami
adına Ədəbiyyat
Instituti-nin həm
aspiranturasını, həm də
doktoranturasını bitirib.
M.Ə. Sabirin təmsalında
milli ədəbiyyatşü-
naslığımızda ilk dəfə olaraq
klassik sənətkarın elmi
tərcümeyi-halı möv-
zusunda namizədlik dis-
sertasiyası müdafiə edib
(1986). "Samaxı ədəbi
mühiti" mövzusunda
müdafiə etdiyi doktorluq
dis-sertasiyası ilə (1998)

Azərbaycanda ədəbiyyatın regional aspektdə tədqiqinin əsasını
qoyub.

A. Bayramoğlu həmçinin Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatının ilk
sistemli elmi araşdırıcısıdır.

Hazırda Azərbaycan Milli EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda
aparıcı elmi işçi, "Respublika" qəzetində şöbə müdiri işləyir. Eyni za-
manda "Təfəkkür" universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı və Türk
xalqları ədəbiyyatı fənnlərindən mühazirələr oxuyur.

6 kitabın, 500-dən yuxarı elmi və publisistik məqalənin müəllifidir.